

Tartu Ülikool
Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond
Ajaloo ja arheoloogia instituut

Arvi Aganitš
Ivan IV tegude õigustamine opritšninat (1564–1572)
käsitlevas historiograafias

Bakalaureusetöö

Juhendaja: prof Mati Laur

Tartu 2016

Sisukord

Sissejuhatus	3
1. Tähtsamad allikad ning nende käsitlemine.....	6
2. Historiograafiline käsitus.....	16
2.1. Teel opritšnina väljakuulutamisele	16
2.2. Opritšnina	21
2.2.1. Ivan IV ja Andrei Kurbski.....	21
2.2.2. Lahkumine Moskvast ja opritšnina seadustamine.....	22
2.2.3. Opritšnina ja maaomandipoliitika.....	25
2.2.4. Opritšnina terror.....	27
2.2.4.1. Terrori algus.....	27
2.2.4.2. Novgorodi karistusretke eel.....	31
2.2.4.3. Novgorodi karistusretk.....	32
2.2.4.4. Moskva süüasi.....	34
2.2.5. Küsimus opritšnina lõpust.....	37
2.2.6. Opritšnina tagajärjed.....	40
3. Apologeetiline selgitus.....	43
3.1. Ivan IV kui Jumala võitu.....	43
3.2. Opritšnina kui viimsepäevaeelne puhastustuli.....	47
Kokkuvõte.....	52
Kasutatud allikad ja kirjandus	56
<i>Summary</i>	67

Sissejuhatus

1533. aastal sündinud Ivan IV sai Moskoovia suurvürsti troonile kolmeaastaselt peale oma isa Vassili III surma. Esialgu jäi riiki regendina valitsema tema ema Jelena Glinskaja koos regentnõukoguga, mille juhtivad liikmed olid Šuiskid ja Belskid. Pärast ema surma 1547. aastal võttis Ivan IV valitsemise ohjad enda kätte ja lasi end esimese Venemaa valitsejana kuulutada tsaariks. 1552. aastal Kaasani ja 1556. aastal Astrahani khaaniriikide vallutamisega suutis ta lõplikult murda tatarlaste ikke Venemaal ning edust tiivustatuna otsustas rünnata ka Liivimaad. Vene-Liivimaa sõda kestis aastatel 1558–1561. Sellest arenes edasi jätkusõda regiooni teise suurvõimu Rzeczpospolitaga. See konflikt kestis vahelduva eduga 1562. aastast kuni 1582. aastani ehk peaaegu kuni Ivan IV surmani 1584. aastal. Historiograafias on Ivan IV ajastust kõige rohkem käsitletud aga tema „kurikuulsat” sisepoliitikat ja täpsemalt opritšninat.

Veel 14. ja 15. sajandil oli opritšnina tähendus võrreldes 16. sajandi teise poolega hoopis teistsugune. Sõjamehe huku korral andis maahärra, kelle teenistuses ta oli seisnud, tema leseks jäänud naisele maatüki, mida nimetati „lese pärandiks“ (вдовий удел). Alates 1565. aastast, mil Ivan IV juurutas opritšnina, sai selle sõna tähendus uue varjundi.¹

Opritšnina tekkimise põhjustest ning selle olemusest on palju kirjutatud ja arvamust avaldatud, kuid ühist keelt pole ajaloolaste seas siiski leitud. Laiemas mõistes jagunevad ajaloolaste arvamused kaheks. Ühed (Vassili Kljutševski, Nikolai Karamzin) arvavad, et opritšninas ei olnud mingit loogilist alget ja see sai toimida vaid tänu Ivan IV isiklikele iseloomuomadustele ning tagajärjeks oli mastaapne vägivald ja riigi laostumine. Teised (Sergei Solovjov, Aleksander Zimin, Vladimir

¹ Д. С. Алексеев, Опричнина как этническая агрессия. – Ученые записки Забайкальского государственного университета. Серия: Философия, социология, культурология, социальная работа, 2010, № 4, с. 118.

Kobrin) arvavad, et opritšnina oli tsaari poolt hästi plaanitud ja organiseeritud sisepoliitika, mille eesmärgiks oli kõrvaldada poliitilised vastased riigi juhtimise juurest ning allutada riigile (loe: tsaarile) monopoolne otsustusõigus riigi majanduse ja poliitilise elu üle.² Minu bakalaureusetöö aktuaalsus seisneb selles, et opritšninat kajastanud allikmaterjalid annavad siiani erinevaid ja uusi võimalusi selle probleemi käsitlemiseks.

Tööd kirjutades olen toetunud sellistele autoritele nagu Daniil Alšits, Pavel Skrõnnikov ja Sergei Perevesentšev. Daniil Alšits on oma monograafias³ uurinud opritšnina sotsiaalset päritolu ja selle nähtuse mastaape ning ajaloolist tähtsust. Laialdasele arhiivimaterjalile tuginedes suudab ta tõestada, et opritšnina ei olnud pelgalt juhuslik Ivan IV tujudest tekkinud ja tema surres lõppenud mõttetu nähtus, vaid väga oluline etapp isevalitsusliku võimu tekkimisel Venemaal. Alšits analüüsib kriitiliselt ka Heinrich von Stadeni teost, mille tulemusena jõuab järeldusele, et Staden ei teeninudki opritšninas ning tema teose üks osa ei olegi Stadeni enda looming, vaid ta on kirja pannud kellegi teise mõtled.

Pavel Skrõnnikov käsitleb oma monograafias⁴ süvitsi Ivan IV eestpalvete nimekirja⁵ (*Синодик опальных*), mille too lasi koostada oma elu viimastel aastatel kõikidest opritšnina tagajärjel hukatud aadlikest. Skrõnnikov ei kipu andma emotsionaalseid hinnanguid opritšninalle, vaid jääb seda ajastut hinnates pigem lakooniliselt tagasihoidlikuks. Ta ei mängi numbritega, vaid suudab faktiliselt tõestada, et opritšnina tagajärjel hukatud inimeste arv polnud kaugeltki nii märkimisväärne, kui seda on väitnud allikmaterjalide autorid ja hilisemad opritšninat käsitlenud uurijad. Sergei Perevezentsevi artiklis⁶ pööratakse tähelepanu historiograafias esinevatele vastuolulistele hinnangutele Ivan IV ajastu suhtes. Perevezentsev rõhutab 16. sajandi

² Д. С. Алексеев. Опричнина, с. 118–119.

³ Д. Н. Альшиц, Начало самодержавия в России. Государство Ивана Грозного. СПб., 1988.

⁴ Р. Г. Скрынников, Иван Грозный. М., 1983.

⁵ Edaspidi kasutan tekstis sõna „sünood“.

⁶ С. В. Перевезенцев, Грозный царь: известный и неведомый... Очерк-размышление / — 2010, № 4, с. 217–243.

religioonikeskset poliitmaastikku nii Venemaal kui ka Euroopas laiemalt. Analüüsitakse tsaari suhtumist religiooni ning selle mõju Ivan IV poliitiliste vaadete väljakujunemisel. Opritšnina tekkimisel näeb artikli autor hoopis sügavamaid põhjusi, mille juured ulatusid Ivan IV ajastust palju varasemasse aega.

Antud ajajärku kajastatavate leetopisside seast kasutasin nn Nikoni leetopisside kogumikku („Никоновски летопис“)⁷. Opritšnina uurimisel on see asendamatu väärtusega andmekogu. Siia on koondatud eri piirkondade arhiiviallikad, rahvajutud, pühakute elulood ja leetopissid. Opritšninat kajastav osa algab Ivan IV lahkumisega Moskvast Aleksandrovskaja Slobodaasse. Sündmused on kronoloogiliselt täpselt ära märgitud ning detailselt kirjeldatud. Eriti laialdast informatsiooni saabki siit just 1564. aasta lõpu ja 1565. aasta alguse sündmustest. Toodud on nimekiri Moskva piirkonna kohtadest, mis hakkasid kuuluma opritšnina ja zemštšina haldusalasse.

Töö esimeses osas vaadeldakse opritšninat puudutava allikmaterjali käsitlemisel esile kerkinud probleeme. Siin on vaadeldud Heinrich von Stadeni tausta opritšnikuna ja analüüsitud tema teose ajaloolist väärtust, liivimaalastest Johann Taube ja Elert Kruse opritšnikute teose ning Andrei Kurbski ja tsaari kirjavahetuse tagamaadest ning nende allikate olulisusest opritšnina uurimisel. Samuti on käsitletud veel Possevino ja Schichtingi teoseid ning Nikoni leetopisside kogu. Töö teine osa käsitleb opritšnina sündmusi kronoloogilises järjestuses koos vastava historiograafiaga. Ning töö viimases osas vaadeldakse opritšnina vägivalda kristlik-mütoloogilise vaatenurga alt.

⁷ Mina kasutasin Полное собрание русских летописей . Т. 13. 2-я половина. I. Дополнения к Никоновской летописи. II Так называемая царственная книга. Под ред. С. Ф. Платонова. – СПб: Типография И. Н. Скороходова, 1906, Официальный сайт Российской государственной библиотеки.

1. Tähtsamad allikad ning nende käsitlemine

Opritsninaat puudutavat allikmaterjalid vajavad väga kriitilist lähenemist. Peaaegu kõikide allikate puhul on midagi, mis paneb kahtlema allika ehtsuses või on allikas ise sellist päritolu, mis tekitab palju vastuseis küsimusi. Venemaa keskaja ameeriklasest uurija Poe Marshalli arvates peaks Moskooviast kirjutanud autorite töid uurides jõudma selgusele, kas autor nägi sündmusi ise pealt, kas tal oli huvi nähtud sündmusi erapooletult kirjeldada ja mis olid nendeks faktoriteks, miks autor üldse hakkas Moskooviast kirjutama.⁸

Vesselovski arvates on kõigi välismaalastest autorite puhul täheldatav üleolev suhtumine Venemaasse ning nende hoiakutes on tunda negatiivset suhtumist tsaari isikusse ja Moskoovia riiki. Samas aga täidavad nende teosed seda tühimikku, mille opritsnina uurimisse jätavad tollased leetopissid.⁹

Üheks enim vastuolusid tekitanud allikmaterjaliks on Heinrich von Stadeni teos „Aufzeichnungen über den Moskauer Staat“ ehk „Moskowiter Land und Regierung Beschrieben durch Henrichen von Staden“. ¹⁰ Teose saksakeelne originaal leiti 1839. aastal Preisimaa riiklikust arhiivist. Tegemist on Kurbski ja Ivan IV kirjavahetuse järel enim tsiteeritava materjaliga opritsnina probleematiikat käsitlevas publitsistikas. Stadeni jutustus koosneb neljast osast: „Riigi iseloomustus ja

⁸ Маршалл По. Сочинения иностранцев о Московии – источник противоречивый. 2008, с. 215.

⁹ С.Б.Веселовский, Очерки по истории опричнины. М., 1963, с. 38–39. Vt ka В. О.Ключевский, Сказания иностранцев о Московском государстве. М., 1991, с. 8.

¹⁰ Töös kasutatud Штаден Г. Записки о Московии. В двух томах. Том 1-2. Редакция перевода Е. Е. Рычаловский, при участии А. Л. Хорошкевич, М., 2008, Генрих Штаден, Записки немца-опричника о Московии. Московия при Иване Грозном глазами иноземцев. Александр Кириллов, 2014. Штаден, Генрих. О Москве Ивана Грозного : записки немца-опричника. пер. и вступ. ст. И. И. Полосина. М., 1925. ja ka „The land and government of Muscovy: a sixteenth-century account“ Heinrich von Staden, Translated and edited by Thomas Esper; Stanford (Calif.): Stanford University Press, 1967. Vt ka Foreign Descriptions of Muscovy: An Analytic. Poe Marshall, Bibliography of Primary and Secondary Sources, University of Iowa, Department of History Publications, 2008, p 76.

moskoviitide valitsemine“, „Venemaa hõivamise projekt“, „Stadeni palvekiri keiser Rudolfile“ ja „Heinrich Stadeni autobiograafia“. Saksamaalt Ahlenist pärit Staden oli Venemaal aastatel 1564–1576. Selle raamatu kirjutas ta eeldatavalt 1577. aasta lõpus või 1578. aasta esimesel poolel, olles ise väidetavalt teeninud opritšnikuna ja olnud mingil ajal tsaari lemmikute seas. Raamatus kirjeldab ta värvikalt Novgorodi sündmusi ja Moskva hukkamisi. 1576. aastal põgenes ta Venemaalt ja oli siis nii ordu kui ka Poola kuninga teenistuses. Oma teoses kirjeldab Staden detailselt Moskoovia geograafilist olustikku ja annab laiapinnalise ülevaate selle riigi sõjalisest võimekusest. Vene keeles andis Stadeni kirjutise esmakordselt välja Ivan Polosin 1925. aastal¹¹.

Sellised uurijad nagu Zimin, Skrõnnikov, Kobrin, Floria ja Horoshkevitsš on olnud Stadeni märkmete suhtes üsna positiivselt meelestatud ega sea allika kui terviku ajaloolist väärtust kahtluse alla.¹² Skrõnnikovi arvates oli Staden aga avantürist ja harimata mats, kellel puudus elementaarne arusaamine tollase Venemaa sisepoliitilistest keerdkäikudest. Siit ka arusaamatud ja mitte eriti tõsiselt võetavad väited Stadeni „Märkmetes“.¹³

Esimene Stadeni kriitik oli Vesselovski, kes leidis Stadeni märkmetes sisalduvat üsna vastuolulisi andmeid, mis jätavad kogu teosele kahtlase maigu. Vesselovskist oluliselt kriitilisem oli Alšits, kelle hinnangul pole Stadeni märkmetel ajaloo seisukohast võttes rohkem väärtust kui mis tahes ilukirjanduslikul teosel. Ta väidab, et kui Staden kirjutas ise vaid autobiograafilise osa, on ülejäänud juurde lisanud Rudolf II õukonda kuulunud inimesed. Staden kuulus zemštšinasse ja tema teadmised opritšnina tegemistest said rajaneda vaid tollal rahva seas levinud kuulujuttudel.¹⁴ Kõik välismaalased, kes kaudselt või otseselt puutusid kokku Ivan IV-ga, on endast jätnud

¹¹ О Москве Ивана Грозного: Записки немца - опричника. Перевод и вступительная статья И. И. Полосин. Russ, М, 1925.

¹² Л. П. Преснякова, Дискуссия о достоверности «Записок» Генриха Штадена в отечественной историографии. // Знание. Понимание. Умение. 2014. № 2. С. 351–356. с. 352.

¹³ Ibid, с. 353–354.

¹⁴ Ibid, с. 352–353.

mingigi jälje kas siis Venemaa või mingi muu riigi arhiiviallikatesse. Stadeni kohta sellised andmed aga puuduvad, märgib Alšits.¹⁵

Alšitsi arvates peaks igal tähelepanelikul ajaloolasel tekkima peale Stadeni teose lugemist hulk kriitilisi küsimusi: kas kõik selle teose neli osa on kirjutanud Staden ise, mis nendest jutustustest on pealtnägija tunnistused ja mis on väljamõeldis ning kuulujuttude ümberjutustus ning kas Staden üldse oligi olnud opritšnik?¹⁶

Kõnekas on asjaolu, et Staden kirjutas oma raamatu Pfalz-Veldenzi pfaltskrahvi Georg Johann I¹⁷ lossis. On teada, et krahv oli keiser Rudolf II õukonnas suure mõjuvõimuga ning Saksa-Rooma keisririigi Venemaale laienemise „tulihingeline“ pooldaja. Alšits väidab, et teose esimene osa ongi pfaltskrahvi juhendatud. Moskoovia vallutamist puudutava osa keelekasutus ning mõttelend erinevad teose teistest osadest märgatavalt. Moskoovia vallutamise plaanide üksikasjalisus ja sisu näitavad autori mastaapset ja analüütilist mõtlemisvõimet. Kui teistes osades kirjeldab autor kõiki sündmusi oma isikliku edevuse tasapinnalt, siis esimeses osas pole seda märgata. Oluline aspekt on seegi, et sõna „mina“ kasutab Staden esimeses osas vaid kaks korda, mis jätab ametliku, analüütilise dokumendi mulje. Siit saab järeldada, et „Moskoovia vallutamise“ koostas tõenäoliselt Georg Johann I, kes otsustas anda teosesse oma panuse, olles kuulanud ära, mida Stadenil oli rääkida oma kogemustest Venemaal. Teoses kirjeldas ta oma poliitilist-analüütilist ettekujutust geopoliitilistest võimalustest Venemaa suunal. Võib tekkida küsimus, miks pfaltskrahvile seda vaja oli ja mida ta oleks sellega tahtnud saavutada. Alšitsil on sellele üsna ammendav selgitus. Kuna Staden saadeti mõni aeg hiljem Teutooni ordu juurde ja veelgi hiljem juba saadikuna nii Poola kui ka Rootsi, saab eeldada, et selle teosega lootis Georg Johann I propageerida oma ideid ja panna potentsiaalseid liitlasi uskuma Venemaa nõrkusesse.

¹⁵ Ibid, с. 353. Vt ka Д. Н. Альшиц, Записки Генриха Штадена о Москве Ивана Грозного как исторический источник. Вспомогательные исторические дисциплины, СПб., Т 16, 1985, с. 365.

¹⁶ Альшиц, с. 160.

¹⁷ Georg Johann I. von Pfalz-Veldenz. Vt ka: Andres Adamson, Prelude to the birth of the 'kingdom of Livonia' – Acta Historica Tallinnensia 14, 2009, lk 31–61, siin lk 37.

Ehk siis – oli vaja koguda liitlasi võimaliku vallutusretke jaoks.¹⁸

Alšits kahtleb sügavalt ka Stadeni opritšnikustaatuses. Nimelt tekitab temas kõhklust asjaolu, et Staden osas kohtades peab ennast justkui rõhutatult opritšnikuks ja teisel räägib asjadest, mis viitavad hoopiski tema kuuluvusele zemštšinasse. Näiteks kirjutab Staden, et opritšnikutel oli mis tahes põhjusel keelatud suhelda zemštšina inimestega ning selle eest olevat mõlemaid pooli oodanud ees karm karistus. Samas kirjutab ta juhtumist, mil tema mõisas toodetud veini kehvas kvaliteedis pettunud zemštšina lihtrahvas esitas tema peale kaebuse zemštšina kohtusse. Selles väites on kaks väga olulist vasturääkivust. Esiteks, nagu juba öeldud, ei tohtinud opritšnikud omada mingeidki suhteid zemštšinaga ning – mis ehk veelgi olulisem – poleks olnud tõenäoline, et zemštšina „lihtsurelikud“ oleks julgenud esitada mingigi kaebuse opritšniku peale. Mingisuguse veinikvaliteedi pärast poleks keegi söandanud ennast sellisesse jamasse mässida.¹⁹

Staden väitis, et zemštšina bojaar Grigori Grjaznoi võttis ta Venemaal enda kaitse alla.²⁰ Ka sellist asja ei oleks saanud juhtuda, kui Staden oleks olnud opritšnik. Justkui sellest oleks veel vähe, lisab Alšits oma väite kinnituseks veel ühe tunnistuse, mis pärineb Stadeni raamatust: „Kui suursugune vürst käskis anda meile teenistumõisaid (поместья), siis tegeles sellega Ivan Viskovatõi“²¹. Viimane kuulus teadupärast aga zemštšinasse ja tegeles just maaküsimustega zemštšina haldusalas. Seega teeb Alšits järelduse, et Staden kuulus hoopiski zemštšinasse, ning tema teadmised opritšninast põhinevad kuulujuttudel ja suhtlusel teiste zemštšina liikmetega, kuigi ka siin olid tema võimalused väga piiratud, sest vene keelt ta ei vallanud.²²

Järgneva allikmaterjali juured ulatuvad Liivimaale. Siit pärit aadlikud, toomdekaan Johann Taube ja meeskohtunik Elert Kruse sattusid venelaste kätte vangistusse

¹⁸ Альшиц, с. 160–163.

¹⁹ Альшиц, с. 164–165.

²⁰ О Москве Ивана Грозного, с. 137.

²¹ Ibid, с. 137–138.

²² Альшиц, с. 166–177.

aastatel 1559–1560. Peale vangistusest vabanemist 1563. aastal otsustasid nad astuda Ivan IV teenistusse. Selle eest said mõlemad tsaarilt maavaldusi. Taube sai näiteks kaks mõisat 100 talupojaga. Mõlemad mehed suutsid võita tsaari usalduse, mida tõendab ka asjaolu, et ta kasutas neid läbirääkimistes Liivimaa aadelkonnaga ning vahendajatena kontaktide loomisel Taani printsi, hertsog Magnusega. Pärast Magnuse ebaõnnestunud retke Tallinna alla 1570–1571. aastal otsustasid mõlemad mehed astuda Poola kuninga teenistusse. Siin võis mängida rolli asjaolu, et Magnus süüdistas sõjakäigu nurjumises just Taubet ja Kruset. Viimases „hädas“ üritasid nad 21. detsembril 1571. aastal Tartus õhutada tsaarivastast mässu, mis aga nurjus.²³ Nende teos²⁴ on kirjutatud eeldatavalt aastatel 1571–1581. See trükiti esmakordselt 1581. aastal Saksamaal Georg von Hoffe nime all. Aleksander Braudo uuris põhjalikult Taube ja Kruse isiklikke elulugusid ja ka nende teose tekste. Nende uurimiste põhjal andis ta välja artikli²⁵ milles lahkab Taube kirjaga seonduvat. Braudo juhib tähelepanu Taube ja Kruse kirja sissejuhatavas osasse²⁶, mille uurimisel selgub, et kirja adressaat ei olnud Kettler, vaid hoopiski Jan Karol Chodkiewicz, kes sellel ajal oli Leedumaa hetman ja Liivimaa valitseja. Ühe argumendina nimetab ta asjaolu, et Taube ja Kruse soovisid astuda Poola-Leedu kuningriigi teenistusse. Seega oli loogilisem, et nad oleks pöördunud just Chodkiewiczi poole. Järgnevalt pöörab Braudo tähelepanu läkituse pealkirjale²⁷. Braudo hinnagul viitab pealkirja

²³ Hertsog Magnus ja tema „Liivimaa kuningriik“, Andres Adamson, Tallinn 2009, lk 71, 82–104, 110–114, 134–135, 156. Vt ka: Schieman T., Johann Taube und Eilhard Kruse. Zwei Verräther: Charakterköpfe und Sittenbilder aus der Baltischen Geschichte des XVI. Jahrhunderts, Mitau, 1887, Копенгагенские акты, относящиеся к русской истории, Щербачев Ю. Н., вып. 2. 1570–1576 гг. ЧОИДР, 1916, кн 2, с. 93., А. А.Зимин. *Опричнина Ивана Грозного*. М., 1964, с. 263.

²⁴ Johann Taube and Elbert Kruse. Erschreckliche / greuliche und unerborte Tyranny Iwan Wasilowictz / jtzo regierenden Grossfürsten in der Muscow. N.p., 1582. Mina kasutasin raamatu venekeelset versiooni Послание Иоганна Таубе и Элерта Крузе. Рогинский М. Г., Русский исторический журнал. Кн. 8. Петроград, 1922. Vt ka: Foreign Descriptions of Muscovy, p 67.

²⁵ А. И. Браудо „Послание Таубе и Крузе к герцогу Кеплеру“ // Журнал Министерства Народного Просвещения. 1890, Nr 10, с. 386–395.

²⁶ „...nicht allein wie gross und viel del Provinz Livland sondern auch Jr selbst eigen Vaterland der loblichen Herrschaft Litauen daran gelegen...“ Ibid, с. 387.

²⁷ „Zar Iwan der Grausame. Sendschreiben and Gotthard Kettler, Herzog zu Kurland und Semgallen, von Iohann Taube und Elert Kruse. 1572“.

kirjastruktuur uuemale kirjaviisile võrreldes 16. sajandi kirjastiiliga. Sellest järeldub, et Königsbergi arhiividest leitud dokumendi puhul pole tegu kaugeltki mitte originaaliga, vaid palju hilisema koopiaga.²⁸ Taubet ja ka Kruuset iseloomustas suur kasuahnus, mille saavutamiseks reetsid nad alguses Liivimaa ja hiljem omakorda Vene tsaari. Asjaolu, et Taubet ja Kruuset peeti Liivimaal tõesti reeturiteks, tõestab ka Balthasar Russowi „Liivimaa kroonika“, milles nende tegevust on tugevalt hukka mõistatud²⁹. Liivimaalaste teost uurinud Skrõnnikovi arvates ei ole Taube ega Kruse eriti usaldusväärsed autorid.³⁰ Samal arvamust jagab Vesselovski.³¹

Ivan IV ajastu kõige tsiteeritumaks allikmaterjaliks on Andrei Kurbski ja Ivan IV vaheline kirjavahetus, mis võrreldes Kurbski teosega³² on ajaloolaste seas tekitanud ka oluliselt rohkem emotsioone³³.

Selle kirjavahetuse alguse aeg pole täpselt kindlaks tehtud, kuid arvatavalt kirjutas Kurbski esimese kirja tsaarile vahetult peale põgenemist Tartust 1564. aasta mais. Ivan IV esimene kiri Kurbskile on dateeritud 1564. aasta 5. juuliga. Kokku koosnes kirjavahetus viiest kirjast, millest kaks on Ivan IV läkitused Kurbskile ja kolm Kurbskilt Ivan IV-le, millest viimane lõpetab ka nende omavahelise

²⁸ Браудо, с. 388–389.

²⁹ *Ibid*, с. 390.

³⁰ Скрынников, с. 104.

³¹ С. Б. Веселовский, Исследования по истории опричнины. М, 1963, с. 66–67.

³² Mina kasutasin Н. М. Золотухина, Князь Андрей Михайлович Курбский и его История о великом князе Московском. М, 2001.

³³ Siiski on ka selle allika puhul teatud vaidlusmomente. Nimelt on küsimuseks olnud selle teose ilmunise aeg. Aleksander Zimin analüüsib oma artiklis „Когда Курбский написал „Историю о великом князе Московском?““ seda küsimust ja vaatleb eri ajaloolaste versioone. Ta jõuab järeldusele, et Kurbski teose ilmumine trükkis 1573. aastal oli seotud tema hirmudega oma tuleviku suhtes. Nimelt muutus Poola sisepoliitiline olukord ärevaks 1572. aasta suvel, mil suri Sigismund August ning tekkis troonipärija küsimus. Teiste seas nähti troonipretendentidena ka Ivan IV ja tema poega Feodorit. Õli valas tulle üks anonüümne artikkel, mis ilmus 1572. aasta lõpus. Selles propageeriti Venemaa ja Poola ühisiiri tekkimist. Kurbski jaoks ei oleks selline asjade käik loomulikult midagi head tähendanud. Tema eesmärgiks sai tsaarivastase teose üllitamine veel enne, kui Seim valib uue kuninga. Zimin jõuab järeldusele, et tõenäoliselt ei hinnatud Kurbski teost eriti kõrgelt, sest puuduvad mingidki andmed selle ilmunisele järgnenud vastukajast. Vt А. А. Зимин, Когда Курбский написал „Историю о великом князе Московском?“ Т. 18 – М., СПб., 1962.

kirjavahetuse. 16. sajandil seda kirjavahetust ei publitseeritud ning esimesena tegi seda Nikolai Ustrjanov, kes publitseeris need kirjad³⁴ esimest korda 1833. aastal³⁵. Ka selle allikmaterjali ehtsus on osa ajaloolaste seas tekitanud eriarvamusi. Enim emotsioone ajaloolaste seas tekitas Harvardi ülikooli Venemaa keskaja professor Edward Louis Keenani 1973. aastal ilmunud raamat³⁶. Uurides kirjavahetuse tekste ja nende struktuuri, avaldas Keenan arvamust, et tekstid on 17. sajandi võltsing. Keenanile oponeerisid Dmitri Lihhatšov ja Pavel Skrõnnikov, kes oma töödes³⁷ teevad Keenani tööle põhjaliku analüüsi ja jõuavad järeldusele, et ta on tekste uurides kasutanud ebaõnnestunud metodoloogiat. Lihhatšovi ja Skrõnnikovi arvates on Keenan valesti hinnanud Venemaa kirjastiili arengut 16.–17. sajandil. Keenan on jätnud ka tähelepanuta Kurbski ja tsaari kirjavahetuse „sõnumi“, mis aga oli harmooniliselt kooskõlas kirjavahetusega rööbiti kulgenud sündmustega. Aleksander Zimini arvates on Keenani argumentides omajagu tõde, kuid tema probleemiks on see, et ta üritab iga hinnaga tõestada oma teesi, kuid ei taha kuidagi pöörata tähelepanu neile faktidele, mis räägivad tema versioonile vastu.³⁸ Vähem emotsionaalsed on arutlused kirjavahetuse sisu üle. Karamzini arvates algatas Kurbski kirjavahetuse,

³⁴ Kõige vanema versiooni kirjavahetusest publitseeris Boriss Marozov alles 1986. aastal. Need kirjad leiti Venemaa rahvusraamatukogus (РНБ), kuhu need olid sattunud krahv Feodor Aleksejevitš Tolstoi eraarhiivist. Marozovi uuringust selgub, et need kirjad oli 16. sajandi lõpus koostanud õigeusklik munk (клирошанин инок) Joan Solovetski (Ион Соловецкий).

³⁵ Н. Г. Устрялов, Сказания князя Курбского. СПб., 1833. Ч I; 2-е изд. СПб, 1842; 3-е изд. СПб, 1868. Mina kasutasin antud töös Переписка Андрея Курбского с Иваном Грозным. Подготовка текста Ю. Д. Рыкова, перевод О. В. Творогова, комментарии Я. С. Лурье и Ю. Д. Рыкова. © 2006–2011 Институт русской литературы (Пушкинский Дом) РАН., Лурье, Я. С., Лихачев, Д. С., Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. 1993, Лихачев, Д. С., Лурье, Я. С. Послания Ивана Грозного. 1951.

³⁶ „The Kurbskii-Groznyi Apocrypha: The Seventeenth-century Genesis of the 'Correspondence' Attributed to Prince A. M. Kurbskii and Tsar Ivan IV“

³⁷ Д. С. Лихачев, Курбский и Грозный – были ли они писателями? //Русская литература. - 1972. - №4, с. 56–72., Р. Г.Скрынников, Мифы и действительность Московии XIУ–ХУИ вв. Ответ проф. Э. Кинану (в связи с его замечаниями на книгу автора „Переписка Грозного и Курбского. Парадоксы Э. Кинана“)1974. - №3. с 115–129.

³⁸ А. А. Зимин, Первое послание Курбского Ивану Грозному // ТОДРЛ. 1976. Т. XXXI, с 176–201. Vt ka: Я. С.Лурье, Еще раз о Первом послании Ивана Грозного к Курбскому // Труды Отдела древнерусской литературы. — СПб., 1989 . — Т. XLII. — с. 77–91.

kuna oli tsaari peale sügavalt solvunud. Viimase väitega nõustub osaliselt ka Solovjov, kelle arvates polnud tegemist siiski ainuüksi solvumisega, vaid Kurbski soovis tsaarile kätte maksta.³⁹ Arvata võib, et Kurbski soov ei olnud pelgalt isiklikku laadi kirjavahetust pidada, vaid ta tahtis suurema publiku tähelepanu. Tõenäoliselt seisis tema taga ka Poola kuningas, kelle huvides⁴⁰ oli Venemaad igal võimalikul viisil survestada.⁴¹ Kurbski esimese kirja ajastus oli peaaegu et ideaalne, sest 1564. aasta suveks olid tsaari suhted kõrgaadliga muutunud väga pingeliseks. Kahtlemata mõistis ka tsaar ise, et Kurbski läkitus oli justkui kutse avalikule poleemikale Venemaa poliitilise tuleviku küsimuses. Kurbskile vastates üritas Ivan IV samal ajal saata sõnumi ka oma rahvale ja eelkõige Kurbski mõttekaaslastele. Juba kirja pealkiri⁴² sisaldas varjamatut sõnumit, mis pidi kõigile selgeks tegema, et just tema on „väljavalitu“ ja „õige“ Vene riiki valitsema ning need, kes seda ei tunnista, on reeturid⁴³ ja ketserid.⁴⁴ Nii esimestest kui ka kõikidest järgnevatest kirjadest kumab läbi kahe inimese omavaheline varjamatu vihavaen. Hoolimata sellest on kirjeldatud allikmaterjalil suur ajalooline väärtus hindamaks tsaari iseloomu ja vaateid ning mõistmaks opritšnina tekkimise tagamaid.

Töös kasutasin ka Antonio Possevino teost⁴⁵. Paavst Gregorius XIII läkitas ta

³⁹ Я. С. Лурье, Первое послание Ивана Грозного Курбскому, с. 202.

⁴⁰ Kui vaadelda Taube ja Kruse ning Albert Schlichtingu teoseid, leiame neis palju ühiseid jooni ka Kurbski teosega. Nad kõik on kirjutatud ühes maneeris ja on oma tööd avaldanud Poolas.

⁴¹ On teada Poola kuninga toetus tsaarivastasele opotsioonile. Seda kinnitab kas või 1569. aasta Irboska kindluse vojevoodide reetmise juhtum.

⁴² „Благочестиваго великого государя царя и великого князя Иоанна Васильевича всея Руси и послание во все его Великия Росии государство на крестопреступников князя Андрея Михайловича Курбского с товарищи о их измене“. „Suursuguse tsaari ja Venemaa suurvürsti Ivan Vassiljevitši sõnum kogu Venemaa nimel reeturist vürst Kurbskile ja tema kaaslastele“ (Autori vaba tõlge).

⁴³ Kurbskit on vene historiograafias üsna laialdaselt peetud reeturiks. Kaudseks tunnistuseks on Kurbski enda kiri Poola kuningale. Enamat valgust sellele kirjale heidab Riia riiklikust arhiivist G. Novitski poolt leitud dokument, milles Kurbski pöördub kuninga poole palvega võtta ta enda teenistusse. В. Е. Попов, А. И. Филюшкин, Бегство князя А. М. Курбского: документ из Рижского архива, *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, Nr 2, 2010, с. 119–126.

⁴⁴ Б. Н. Флоря., Иван Грозный. М., 1999, с. 5–10.

⁴⁵ А. Посевино. Исторические сочинения о России XVI в., Пер. Л. Н. Годовиковой М., 1983.

Moskvasse sihiga kompida võimalusi Vene õigeusu kiriku ühinemiseks roomakatoliku kirikuga. Oma raamatus, mille Possevino eeldatavalt kirjutas ajavahemikus 1586–1611, kirjeldab ta detailselt enda ja tsaari vahelist väitlust usu teemal. Peale selle annab tema teos suurepärase ülevaate vene ühiskonnast, seal esinenud meeleoludest poliitilistes küsimustes ning suhtumisest välismaalastesse. Samuti kirjeldab ta Venemaa välispoliitilisi eesmärke. Oma põhilist eesmärki Possevino siiski ei saavutanud ja pidi nentima, et Vene tsaar on üdini õigeusklik ega soovi katoliku kirikuga liitumisest midagi kuulda.

Veel üheks kasutatud allikmaterjaliks oli Albert Schlichtingi teos⁴⁶. See Pommerist pärit sakslane elas Venemaal kuus aastat. Peale põgenemist Poola 1570. aastal kirjutas ta oma Venemaa-seiklustest raamatu. Originaalkujul pole see teos tänase päevani kahjuks säilinud ning teadaolevalt on originaalile lähim⁴⁷ variant Schlichtingu teose ladinakeelne versioon mis leiti Vatikani arhiivist⁴⁸ Vincenzo del Portico⁴⁹ paberite

Originaalvariandis: Possevino, Antonio: *Commentarii Di Moscovia, Et Della Pace Segvita Fra Lei, E'L Regno Di Polonia Commentarii Di Moscovia, Et Della Pace Segvita Fra Lei, E'L Regno Di Polonia* Mantova 1596, Digitale Bibliothek – Münchener Digitalisierungszentrum (MDZ), Bayerische Staatsbibliothek.

⁴⁶ Mina kasutasin venekeelseid versioone Шлихтинг А. Новое известие о России времени Ивана Грозного / Пер. А. И. Малеина. СПб., 1934, ja Альберт Шлихтинг. Краткое сказание о характере и жестоком правлении московского тирана Васильевича. Московия при Иване Грозном глазами иноземцев. Александр Кириллов, 2014.

⁴⁷ 1886. aastal leiti Saksamaal Müncheni arhiivis selle teose saksakeelne versioon „Eine kurze erzählung von des Mostkowitischen“, kuid selle põhjalik analüüs, mille käigus võrreldi seda sama teose ladinakeelse versiooniga, lubab seda pidada Vatikani arhiivis leitud teose otseseks tõlkeks. Uus pööre tuli 1988. Aastal, mil Irina Starostina leidis Varssavis rahvusraamatukogus Olshevski-Hominskite koodeksi seast Schlichtingu „Jutustuste“ poolakeelse versiooni „Sprawa wielkiego księcia Moskwy 1571“. Leitud tekste uurinud Starostina jõudis järeldusele, et nii ladina- kui ka saksakeelsed versioonid pole küll otseselt poolakeelse versiooni tõlked, kuid pole samas ka nii täiuslikud kui Varssavist leitud tekstid. Samas pole Starostina uurimistööd teiste ajaloolaste poolt veel täies mahus läbi töötatud, et kindlalt väita tema avastuse tõepärasust. И. Д. Горшков. Немецкий список „Сказания“ Альберта Шлихтинга. II Международной научной конференции. „Комплексный подход в изучении Древней Руси“ (Москва). Доклады участников II Международной конференции. 3.–6. ноября 2003“. Древняя Русь. Вопросы медиевистики“, 2004. - № 2 (16), с. 43–45. Vt ka: И. В. Дубровский, Новые документы о России Ивана Грозного, 2013, с. 25–58. Опричнина Ивана Грозного в описаниях современников-иностранцев, Горшков, Илья Дмитриевич, 2005, с. 10.

⁴⁸ Archivio Segreto Vaticano. Armadio II. Vol. 69, p 17–39. Schlichting Albert, „De Moribus et

seast. Selle teose tähtsust tõstab eriti see osa, mis kirjeldab 1567. aasta sündmusi ja nimelt tsaarivastase vandenõu asjaolusid. Nii üksikasjalisi kirjeldusi selle sündmuse kohta ei leia ühestki teisest arhiivimaterjalist. Erinevalt Jeremy Horsey'st⁵⁰, Heinrich von Stadenist, Johann Taubest ja Egert Krusest võib Albert Schlichtingu andmeid usaldada rohkemal määral, sest ta oli ainus välismaalastest, kes oskas vene keelt. Pealegi olevat Schlichtingu arvud opritšnina ohvritest kõige realistlikumad ja rohkem kooskõlas tollaste leetopisside andmetega^{51, 52}.

Imperandi Cruditatē Basilij Moschoviae Tyranni Brevis Enarratio“ 1571.

⁴⁹ Vincenzo del Portico oli paavsti saadik (nuntsius) Poolas. Tema kandis paavstile ette Schlichtingult saadud informatsiooni Ivan IV kohta. Siiani on ajaloolaste seas enam levinud versioon, et paavst loobus Venemaa kaasamisest Türgi-vastasesse koalitsiooni just Schlichtingu ja Possevino andmetele tuginedes. Paul Pierling ja aastatel 1891–1903 Tartu ülikoolis töötanud professor Jevgeni Šmurlo väidavad oma monograafiates „Rome et Moscou (1547–1579)“ ja „Россия и Италия“, et Poola kuningas Sigismund August ei nõustunud paavsti soovidega Venemaa suhtes ega tahtnud lubada Porticot Moskvasse, ning need lahkeliid selles küsimuses olid esile kerkinud juba enne Schlichtingu jutustusi. Seega olid Schlichtingu kirjeldused paavstile heaks võimaluseks oma „nägu“ säilitada ja justkui sel põhjusel loobuda kavatsusest luua liit Venemaaga. И. В.Дубровский, Новые документы о России Ивана Грозного. 2013, с. 29–30. Vt ka: The Moscovia of Antonio Possevino, S. J., Translated by Hugh F. Graham, By Antonio Possevino, 1977, p 33.

⁵⁰ Inglise diplomaat Jeremy Horsey elas Venemaal aastatel 1573–1591. Ta väitis, et opritšnikute karistusretkel Novgorodi hukati ligi 700 000 inimest.

⁵¹ Albert Schlichting oli Pommerist pärit ja Poola-Leedu vägedes teeninud tõlk. Sattus 1564. aastal venelaste kätte vangi ning töötas aastatel 1568–1570 kohtuarsti abina. Kirjutas oma esimese raamatu „Nova ex Moscovia per nobilem Albertum Schlichtino; allata de Principis Iwani vita et tyrannide“ peale Venemaalt lahkumist 1571. aastal ning 1580. aastal andis välja teise teose „Narratio de moribus et imperandi crudelitātē Basilii Muscovie magni ducis in anno 1569 usque ad 1570“. The Great Soviet Encyclopedia, 3rd Edition (1970–1979). Vt ka: Новое известие о России времени Ивана Грозного, 4 изд. СПб., 1935.

⁵² Альшиц, с. 132.

2. Historiograafiline käsitus

2. 1. Teel opritšnina väljakuulutamisele

Viktor Kobrini arvates suhtusid Ivan IV kaasaegsed⁵³ opritšninasse kui aparati, mis oli mõeldud vägivalda tarvitamiseks nende allumatute suhtes, kes polnud nõus tsaari võimutäiusega. Samas jääb selline väide arusaamatuks ning tekib küsimus, kas siis tsaaril olid selleks kuni opritšnina tekkimiseni võimalused puudunud.⁵⁴

Opritšnina all peetakse silmas 1565. aastal tsaar Ivan IV poolt Venemaal algatatud poliitilisi ja majanduslikke ümberkorraldusi, mille juurutamisel kasutati kohati ka üsna veriseid meetodeid.⁵⁵

Kurbski⁵⁶ rõhutab Ivani opritšnina ajastu ja sellele eelnenud bojaaride valitsemisaja erinevust. Ta väidab, et neid ajajärke ei sidunud mitte miski. Need erinesid üksteisest kui öö ja päev. Võib-olla peab Kurbski silmas seda asjaolu, et kuni opritšnina tekkimiseni kehtis Venemaal piltlikult öeldes družina süsteemi (дружинный строй) kohtupidamine. Nimelt pidi vürst oma alamaga vastuolu tekkides andma sellest teada oma bojaaridele ning süüdistatav sai nende ees oma kaitseks sõna võtta. Peale seda pidid bojaarid üheskoos otsustama, kas süüdistused on põhjendatud, ja kui olid, siis pidid otsustama karistuse. Ainuisikulist kohtumõistmist peeti seadusetuseks.⁵⁷ Alšints vaidlustab Kurbski öeldu ja väidab, et „1556. aastal välja antud teenistusmäärus (уложение о службе, приговор о службе) pani teenistusaadli maa saamise otseselt

⁵³ Konstantin Kavelini arvates laimasid kaasaegsed opritšninat ebaõiglaselt ja see jäi arusaamatuks ka järgnevatele põlvkondadele. К. Д. Кавелин. Собрание сочинений. Т. I, 1969, с. 52–53.

⁵⁴ А. В. Каравашкин, А. Л. Юрганов, Опричнина и Страшный суд., Опыт исторической феноменологии. Трудный путь к очевидности. М., 2003, с. 69.

⁵⁵ Альшиц, с. 102.

⁵⁶ Kaasaegse Venemaa ajaloolase Aleksandr Filjuškini arvates suutis Andrei Kurbski end ajalukku talletada eelkõige sellega, et just tema silmade kaudu on viimased kolmsada aastat käsitletud Venemaa 16. sajandi ajalugu. А. И. Филюшкин, Андрей Михайлович Курбский: просопографическое исследование и герменевтический комментарий к посланиям Андрея Курбского Ивану Грозному, СПб., 2007, с. 130.

⁵⁷ Веселовский, с. 139.

sõltuma nende teenistusest riigi heaks“. Järelikult oli opritšnina maaküsimus otseselt seotud ülalmainitud määrusega.⁵⁸ Fursov lisab, et 1556. aasta „teenistuskäsu“ järgi pidid nii teenistumõisa kui ka pärusmõisa omanikud kuuluma riigiteenistusse. See tähendas aga seda, et ka bojaarid pidid ilmuma sõjaväeteenistusse, kui tsaar selleks vajadust nägi.⁵⁹

Üheks tähtsamaks faktoriks bojaaride mõjuvõimu nõrgestamisel oli 15. sajandil Moskva vürstiriigi suur maa-alade hõivamine Novgorodilt, kuna juba siis alustati teenistumõisate süsteemi juurutamist seni nägemata ulatuses. Enamikus olid maa saajateks bojaarilapsed. Tekkis arvukas teenisaadel (служилые люди), kelle igapäevane sissetulek sõltus täielikult valitsejast, mis võimaldas esiteks suurvürstil ja alates 1547. aastast tsaaril toetuda võitluses kõrgeadliga sellele üsna võimekale ühiskonnagrupile.⁶⁰ Peale Vassili III surma oma mõjuvõimu tugevnemist tunnetanud bojaaridel tekkisid kohe konfliktid keskastme aadelkonnaga, keda nad ei tahtnud tunnistada kui endale võrdväärset partnerit ühiskonnas. Lahvatanud konflikt sundis 1549. aastal looma Maakogu, mida nimetati ka „lepituskoguks“⁶¹ bojaaride ja madalama astme aadli vahel.⁶²

Teada on, et Ivan oli hea kirja- ja lugemisoskusega. Ajaloolased on seda asjaolu alati ära märkinud, kuigi see asjaolu on tekitanud ka vastakaid tundeid. Opritšninat väga kriitiliselt hinnanud Kobrin nõustub nendega, kes peavad Ivan IV oma ajastu üheks haritumaks inimeseks: „Enda seisukohtade tõestuseks tsiteeris ta vabalt Piiblit, ja kui vaja, siis tõi näiteid Bütsantsi ajaloost“.⁶³ Mõnes ajaloolases tekitas tsaari erudeerituse

⁵⁸ Альшиц, с. 103.

⁵⁹ А. Фурсов, Опричнина в русской истории-воспоминание о будущем, Институт динамического консерватизма, 2010, Наш современник, №8, 2010, с. 149.

⁶⁰ Ibid, с. 149.

⁶¹ 1549. aasta veebruaris toimunud Maakogus istusid koos nii bojaarid kui ka teenistusaadli (служилые люди) esindajad. Istungid toimusid kahel päeval, mille jooksul võtsid sõna nii tsaar kui ka bojaarid. Maakogu lõpetuseks võeti vastu õigusaktid, mis piirasid bojaaride võimu bojaarilaste üle. Ананьева Н. Г. Происхождение и источники права Судебника 1550 года // Вектор науки Тольяттинского гос. ун-та. Сер. Юрид. науки. 2012. No 2. с. 7–9, с. 8.

⁶² Фурсов, с. 149.

⁶³ В. Б. Кобрин, Иван Грозный. М., 1989, с. 142.

ja vägivaldsuse sümbioos lausa segadust. Nõukogude ajaloolase Ivan Smirnovi arvates on arusaamatu, kuidas sai valitseja, kes oli suurepärane oraator, kirjanik ning poliitik ja kes juurutas riigile igati vajalikke reforme, olla samas nõnda halastamatu ning julm⁶⁴.

Ivan IV lemmikraamatuid oli Ivan Peresvetovi „Lugu Mehmet II-Sultanist“⁶⁵. Siit ammutas noor valitseja tähtsat ja eluks vajalikku, milles keskne koht oli Jumala poolt rahvast valitsema määratud ainuvalitsejal. Tsaar on õiglane kohtunik ja hea valitseja oma rahvale, samas karm mässajate vastu. Üleastujad tuli hävitada karmilt ja nad kõigi juurtega välja kitkuda.⁶⁶

Ivan IV lähemad nõuandjad Adašev ja Silvester lausa soodustasid selle raamatu lugemist, kuna see oli ka neile endile kasulik. Olles 16. sajandi keskpaiku Venemaa mõjuvõimsamaid isikuid, olid nad samas juriidiliselt siiski vaid tsaari nõunikud. Ilma neid kaasamata ei võetud riigis reaalselt vastu mingeidki tähtsamaid otsuseid. Otsustajate ringi kitsendamiseks oli vaja suurendada tsaari tähtsust. Seega oleks vaja olnud üleüldiselt aktsepteeritavat ainuvalitsejat, kellele allub sõjavägi ja kogu riigiparaat. Kogu võimutäiust omav tsaar tähendaks suuremat võimu ka Adaševile ja Silvesterile endile.⁶⁷ Välispoliitilistes küsimustes oma nõunikega eriarvamusel olnud Ivan otsustas „oma“ teed minna 1558. aastal.⁶⁸ Nimelt sai tsaari ja nõunikepaari vaheliseks tüliõunaks Venemaa edasise ekspansiooni küsimus. Adašev ja Silvester

⁶⁴ А. А. Лукьяненко, Мифологический и сакральный аспекты образа русского правителя: историосовский анализ. Путь науки. Международный научный журнал, № 9 (9), 2014, Том 2. 2014, с 10. Vt ka: И. И. Смирнов, Иван Грозный. СПб., 1944, с. 108.

⁶⁵ Иван Пересветов, Сказание о Магмете Салтане, пер. С. А. Елисеева, М., 1987. Lugu karmist, kuid õiglasest Türgi sultanist Mehmed II, kes valitses Türgis aastatel 1430–1481. Raamatu autori Ivan Peresvetovi arvates pidi ideaalne valitseja kõrvaldama rohujuure tasandilt igasuguse kuritarvituse, looma riigi kaitseks tugeva sõjaväe ja ehitama sellise riigiparaadi, kus teenivad inimesed saavad valituks oma oskuste poolest, mitte päritolu järgi. Русская средневековая публицистика: проблема творческой индивидуальности: Иван Пересветов, Иван Грозный, Андрей Курбский, тема диссертации и автореферата по ВАК 10.01.01, доктор филологических наук А. В. Каравашкин.

⁶⁶ Сказание о Магмете Салтане

⁶⁷ Альшиц., с. 105–107.

⁶⁸ Ibid, с. 105–108.

olid seda meelt, et tsaar peaks võitlema Krimmi suunal, kuid Ivani arvates tuli rünnata hoopis nõrka Liivimaad.

Andrei Pavlovi ja Maureen Perrie arvates polnud Ivan IV rahul Moskoovia riiklike institutsioonide arenguga ja selle arengupeatuse süüdlaseks pidas tsaar bojaare, kes kasutasid oma mõjuvõimu vaid enda heaolu kasvatamiseks. Opritšnina loomise taga olevatki olnud tahtmine kõrvaldada soovimatud bojaarid võimult ja haarata kogu võimutäius endale.⁶⁹ Skrõnnikovi arvates alustas tsaar opritšnina sellepärast, et ta vajas suveräänset, kuid ühtset löögirusikat, mida kasutada jõulise survevahendina oma vastaste suhtes. Ta pidi arvestama aadelkonna tugeva vastureaktsiooniga, sest kavandatud protsessi mõju pidi ulatuma sadade bojaariperekondadeni, kes kujutasid endast potentsiaalset suurt vastupanujõudu. Tsaar kavatses neilt konfiskeerida nende pärusmõisad, mille tarvis ta vajas nii juriidilist alust kui ka jõustamiseks vajalikku füüsilist jõudu. Kõike seda aga tsaar kuni opritšnina kehtestamiseni endale lubada ei saanud.⁷⁰

Opritšnina kaasnenud repressioonide taga on veel üks oluline aspekt. Moskva vürstiriigi jõudsa laienemisega seoses tekkis olukord, kus Moskvaga liidetud vürstiriikide eliit ei olnud rahul provintsieliidi staatusega. Selliselt tekkis Moskva suurvürstiriigis olukord, et riiki valitsesid koos erinevad bojaaride klannid Suzdalist, Rostovist, Jaroslavlist ja loomulikult Moskvast, kus küll asus formaalselt tähtsaim klann, kes hoidis valitsusohjad kaudselt enda käes, ent sõltus siiski üsna suurel määral ka uutest provintsidest pärit „survegruppidest“. On selge, et liidetud alade bojaaridele oli kasulik kollektiivne valitsemine⁷¹, mida nad ka Moskva eliidile igati üritasid peale suruda. Kaotanud poliitilise võimu oma kunagistes iseseisvates vürstiriikides, olid nad nüüd ühinenud, et oma sõna maksma panna Moskvast. Eriti mõjuvõimsad olid

⁶⁹ Andrei Pavlov and Maureen Perri, p 108–123. Vt ka: Ivan the Terrible: First Tsar of Russia. Isabel de Madariaga, Yale University Press, 2005, p 369.

⁷⁰ Скрынников, с. 113.

⁷¹ See ei tähendanud, et keegi neist bojaaridest poleks tahtnud valitseda ise, kui selleks oleks tekkinud võimalus. Šuiskite perekond üritas korduvalt enda esindajat võimule upitada. Üks neist suudeti viia ka sihile. Vassili Ivanovitš Šuiski ehk Vassili IV oli Venemaa tsaar aastatel 1606–1610.

Vladimiri-Suzdali perekonnad ehk Šuiskite, Starodubskite vürstiperekonnad ning samuti perekonnad Rostovist ja Jaroslavlist. Nende liikmed moodustasid enamuse bojaaride duumas.⁷² Selline olukord oli kahtlemata ohtlik valitsevale dünastiale, kellest suur osa pärines Leedu aladelt ning nad olid majanduslikult nõrgemal järjel.⁷³

1562. aasta pärusmõisate seadus⁷⁴ (Приговор о вотчинах) näitas selgelt täielikku madalseisu Ivan IV suhetes aadliga. Selle seaduse järgi kaotas aadelkond peaaegu kõik õigused peremehetseda neile kümneid ja sadu aastaid kuulunud mõisates. Sama seadusega keelati mõisate pärandamise kloostritele.⁷⁵ Samuti kuulusid ülevaatamisele bojaaride maatehingud alates 1533. aastast.⁷⁶ Kahtlemata oli see otsene viide bojaaride sahkendamistele maadega olukorras, kus võimutasakaal täielikult kaldu bojaaride duuma poole. Andrei Fursovi arvates peeti selle määrusega silmas konkreetseid inimesi.⁷⁷ Löögi alla sattusid nimekad Suiskite, Obolenskite, Trubetskite, Vorotõnskite, Starubskite suguvõsad ning veel bojaarid Jaroslavlist, Rostovist, Tverist, Suzdalist ja mujaltki.⁷⁸

Oma päritavatel maa-aladel tugevalt kanda kinnitanud bojaarid tundsid end kindlalt ning said tänu tugevatele sotsiaalsetele ja majanduslikele sidemetele piirkonna teiste kõrgaadlikega kahtlemata tugevalt kaasa rääkida ka piirkonna poliitilise võimu kujundamisel. Opritšnina abil soovis tsaar need „sidemed“ purustada, et bojaaride mõjuvõimu kärpida ja võimalusel täielikult kõrvaldada.⁷⁹

⁷² Ibid, c. 113–114.

⁷³ Скрынников, с. 114.

⁷⁴ Законодательные акты Русского государства второй половины XVI – первой половины XVII в. Тексты. СПб., 1986. № 36, с. 55–56.

⁷⁵ В. В. Шапошник, Приговоры о церковно-монастырском землевладении в период правления Ивана Грозного, Христианское чтение, №3, 2012, с. 12.

⁷⁶ А. А. Зимин, Реформы Ивана Грозного: Очерки социально-экономической и политической истории России середины XVI в., М., 1960, с. 477. Vt ka: Законодательные акты..., с. 55–56.

⁷⁷ Фурсов, с. 150.

⁷⁸ Russia in World History, M. N. Pokrovski, The University of Michigan Press; 1st Edition, 1970, p 143.

⁷⁹ Фурсов, с. 151.

2. 2. Opritšnina

2. 2. 1. Ivan IV ja Andrei Kurbski

Alates Ivan IV „loobumisest“ Adaševi ja Silvesteri tandemist hakkasid tema suhted põlisaadlike perekondadega halvenema ning 1564. aasta jooksul jõudis see sotsiaal-poliitiline vastasseis oma haripunkti. Sama aasta kevadel põgenes Andrei Kurbski Tartust, jättes sinna maha oma naise koos väikese lapsega⁸⁰.

Teadagi on, et Kurbski pidas salajast kirjavahetust Sigismund II Augustiga⁸¹. Samuti on teada Kurbski tunnistustest Leedu võimudele, et ta pidas salajast kirjavahetust Liivimaa aadlikega.⁸² Võimalik, et Kurbski põgenemise tegelik põhjus peitus sissekukkumise kartuses⁸³ ning tema etteheited tsaarile olid pigem tema reeturliku käitumise kattevari. Väidetavalt oli Ivan IV isegi teadlik Kurbski salajasest suhtlusest Liivimaa aadlikega ja karistus oli vaid aja küsimus. Suure tõenäosusega oli sellest teadlik ka Kurbski ja see peaks selgitama tema kiireloomulist ja ööseks ajastatud põgenemist.⁸⁴ Smirnov kirjutab, et Tartust lahkudes asus Kurbski kohe tsaari ründama, esialgu vaid kirjas⁸⁵, kuid hiljem ka reaalselt lahinguväljal^{86, 87}. Kurbski põgenemine oli Ivan IV jaoks kindlasti ebameeldiv uudis, kuid samas suutis ta seda sisepoliitiliselt

⁸⁰ Põgenemine leidis aset 30. aprilli öösel. Vt ka: Р. Г.Скрынников, Бегство Курбского, 1977. Т., с. 293–302., А. А.Зимин, Побег князя Андрея Курбского в Литву, Русский Родословец, 2002, № 1, с. 44–48.

⁸¹ Kirjavahetus toimus Vitebski vürsti Jevstafi Volovitši ja hetman Nikolai Radzivil'i vahendusel.

⁸² Скрынников, с. 90–93.

⁸³ Tsaar saatis Riia peale 20 000-lise väesalga ning kogu sõjakäik oli ette valmistatud suure saladuskatte all. Selle sõjakäigu täielik fiasko osutas asjaolule, et Vene sõjaväe tulekust oldi teadlikud.

⁸⁴ Скрынников, с. 89.

⁸⁵ Vt ka: Е. С. Соколова, Роль иосифлянкой традиции в формировании идеологической модели надсословного самодержавия: политико-правовая семантика „переписки Андрея Курбского с Иваном Грозным“. КГУ, Курск, 2012, с. 159–176.

⁸⁶ 1564. aasta sügisel osales Kurbski Moskva tsaaririigi vastases sõjakäigus. Ka aastatel 1565–1567 võttis ta korduvalt osa sõjalistest aktsioonidest Moskva vastu. Vt ka: К. Ю.Ерусалимский, Социальный статус А. М. Курбского в России и Речи Посполитой, 2009.

⁸⁷ И. И.Смирнов, Иван Грозный. СПб., 1944, с. 88.

edukalt ära kasutada. See juhtum pidi tõestama, et bojaaride mõtlejad vaid enda isiklikule kasule, mitte riigile ja rahvale.

Vanade aadliperekondade võimu murdmiseks oli vaja leida nende tugevaim ja ühtlasi ka nõrgim koht. Selleks olid nende käes olevad pärusmõisad. Nendel põhinesid bojaaride rikkused ja mõjuvõim.⁸⁸ Tsaar otsustas luua opritšnina ning sellest pidi saama tema ideede elluviimise tagatis.

2. 2. 2. Lahkumine Moskvast ja opritšnina seadustamine

Tsaar, tema perekond ja kaaskond lahkusid Moskvast 1564. aasta 3. detsembril, koos riigikassa ja „pühade ikoonidega“, mida kasutati justkui pandina oma Moskvasse jäetud tsaaritiitli eest.⁸⁹ Tsaar andis hämmingus moskvalastele enda ebatavalise käitumise põhjustest teada alles 3. jaanuaril 1565. aastal, mil ta saatis ühe oma opritšnikutest metropoliit Afanassi ja bojaaride juurde kirjaga, kus olid ära toodud tema käitumise põhjused.⁹⁰

Võib arvata, et seni oma tegevust pikemalt ette kavandanud tsaar ei jätnud pelgalt juhuse hooleks ka sellist tähtsat küsimust nagu ultimaatumi esitamist bojaaridele ja metropoliidile. Oma isiklikule kogemusele⁹¹ toetudes võis ta ette aimata, mis olukordades rahvas mässama hakkab ja milliseid tagajärgi see võib kaasa tuua. Seega sai rahva meelsuse kontrolli all hoidmiseks olla vaid üks meetod. Ivan saatis oma

⁸⁸ В. Казимир, Иван Грозный. 1993, с. 100.

⁸⁹ Скрынников, с. 101.

⁹⁰ Веселовский, с. 134–135.

⁹¹ 1547. aasta suvel pidi nooruke tsaar mässava rahva eest peitu pugema, sest korduvates tulekahjudes oma varast ilma jäänud inimesed polnud rahul bojaaride priiskava eluga ja alustasid verist mässu. Eriti suureks vihaobjektiks olid tsaari emapoolsed sugulased Glinskid, kes olid rahva seas äärmiselt ebapopulaarsed tingituna kõrgetest maksudest, mille nad võimule tulles kohe sisse seadsid. Eri ajaloolaste hinnangul jätsid tollased sündmused Ivan IV teadvusesse eluks ajaks ebakindluse tunde ja hirmu oma elu pärast.

inimesi Moskvasse, rahva sekka. Kaudselt saab sellele faktile kinnitust ka tollastest leetopissidest.⁹² Vesselovski arvates pole mingit kahtlust, et nende agentide tööks oli Moskvast rahva seas agiteerida tsaari kasuks. Rahvale sisendati, et nemad pole tsaari ees milleski süüdi, vaid bojaaride reeturlikkuse ning kasuahnuse tõttu oli tsaar sunnitud Moskva maha jätma.⁹³

Aleksandrovskaia Slobodaasse suundunud bojaaride ja vaimulike esindus pidi tükk aega ootama, enne kui tsaar suvatses nad enda palge ette lasta. Olukorra peremees oli selgelt Ivan IV ja justkui selle tõestuseks ei nõustunud ta esialgu isegi mitte mõtlema Moskvasse tagasipöördumise peale. Mõjuv „näitemäng“ andis tulemust. Bojaarkond nõustus tsaari esitatud kõigi tingimustega ning andis talle voli teha mida iganes ta heaks arvab, riigi ja rahva hüvangu nimel.⁹⁴

Altšitsi sõnul polnud bojaaridel eriti muud valikuvõimalust kui tsaari ultimaatum vastu võtta. Lihtrahva rahulolematuse „hääli“ oli järjest valjem ning ka riigikassa Ivani käes. Reaalne võimekus tsaar troonilt kõrvaldada puudus pea täiesti. Valitseja sai endale õiguse määrata, kes on reetur ja kes mitte, keda surma mõista ja kellele armu anda. Seega oli Venemaal teoks saanud isevalitsejalik valitsemisvorm. Alšits lisab: „Üsna tõenäoline, et säärane „ühiskondlik leping“ poleks võimalikuks saanud ega ka suutnud kanda kinnitada ilma selleks vajaliku sunnivahendita, s.t opritšninata, mis suutis paika seada isevalitseja riigikorra.“⁹⁵

Osa ajaloolasi arvab, et Moskvast teadmata suunas lahkunud Ivan IV ei suutnud riiki valitseda ning oli paanikas. Alšitsi arvates polnud siiski tegemist paanikaga, vaid Ivani hästi planeeritud tegevusega. Tegemist oli pigem külma arvestusega ja šantaažiga bojaaride suunas. Oma seisukoha kinnituseks toob Alšits näiteks tsaari käitumise vahetult enne Moskvast lahkumist. Nimelt oli ta kirikult konfiskeerinud kõige austusväärsemad ikoonid ja lisaks veel omastanud hinnalist inventari. Selline

⁹² Альшиц, с. 117–118. Веселовский, с. 137.

⁹³ Веселовский, с. 137.

⁹⁴ Скрынников, с. 104.

⁹⁵ Альшиц, с. 119–120.

käitumine pidi ilmselgelt viitama valitseja suurele enesekindlusele. Peale selle on oluline mainida, et linnast lahkuv valitseja võttis kaasa ka riigikassa⁹⁶ ning koos temaga lahkus Moskvast veel hulganisti rahvast, mehi, naisi ja lapsi. Lahkujate seas olid talle ustavad lähikondlased ja sõjamehed koos perede ning isikliku varandusega. Alšits teeb veelgi kaugemale ulatuva järelduse, et juba siis ümbritsesid tsaari need inimesed, keda hiljem on hakatud nimetama opritšnikuteks. Seega võib tsaari tegevust hinnates kahtlemata teha järelduse, et kogu see tohutu hulk rahvast ja vara ei läinud teadmata suunas, vaid nende jaoks oli valmis seatud ka koht, kuhu minna.⁹⁷ Liialt palju inimesi oli huvitatud kehtiva poliitilis-majandusliku olukorra muutmisest. Sergei Solovjovi hinnagul oli opritšnina tekke põhjuseks ühest küljest küll tsaari vaenulikkus põliste bojaarisuguvõsade suhtes, kuid teiselt poolt oli sellest huvitatud suurearvuline teenisaadel, kelle karjääri- ja majanduslikke püüdlusi piirasid vanade ja suursuguste bojaariperekondade laiutavad „õlad“.⁹⁸

1565. a. jaanuaris Moskvasse saabunud räsitud⁹⁹, kuid võidukas tsaar asus väga edukalt kulgenud plaani lõpule viima. Bojaaride duumalt nõudis ta endale ning oma perele omaette territooriumi koos sõjaväe ja kaaskonnaga ehk opritšninat. Samuti nõudis ta endale suveräänset õigust pidada kohut ja määrata karistusi, õigust otsustada, kes on reetur ja usust taganeja ning kes väärib surma. Tsaari tingimustega nõustudes andsid bojaarid opritšninale seadusliku aluse. Sellest hetkest peale oli riigis kogu võimutäius tsaari kätes.¹⁰⁰ Peale opritšnina loomist saavutas Ivan IV riigis isevalitseja staatuse ja samal ajal oli tal opritšnina maavalduste ja õukonna kujul enda isiklik territoorium, sõjavägi ja õukond.¹⁰¹

⁹⁶ Väidetavalt läks ainuüksi kaasavõetud riigikassa ära vedamise jaoks vaja umbes 200 hobusesaani.

⁹⁷ Альшиц, с. 108–116.

⁹⁸ С. М. Соловьев, Об истории древней России. М., 1993, с. 246.

⁹⁹ „...ta juuksed olid välja langenud ja ka polnud alles jäänud tükikestki habet, mille ta oli kaotanud tänu oma vaenulikule kiusule ja türanlikule hingele“. М. Г. Рогинский, Послание Иоганна Таубе и Элерта Крузе. Кн. 8. СПб., 1922, с. 35.

¹⁰⁰ Скрынников, с. 104–105.

¹⁰¹ Веселовский, с. 142.

2. 2. 3. Opritšnina ja maaomandipoliitika

Loodud opritšninat hakkas juhtima bojaaride valitsus, mille eesotsas seisis tsaari naisevend Mihhail Tserkaski. Tegelikult pani Ivan IV opritšnina etteotsa teised inimesed. Nende seas paistsid silma vennad Basmanovid ja Vjazemski.¹⁰²

Leetopisside andmetel piirdus Ivan IV alguses vaid viie bojaari¹⁰³ kõrvaldamisega ja need, kelles süüd ei leitud, jäid üldse karistusest. Skrõnnikovi pani selline asjade käik kahtlema opritšnina tekkimise vajalikkuses. Tema arvates poleks Ivan IV pidanud mõne bojaari hukkamise jaoks moodustama nii kallist ja mahukat ettevõtmist. Isegi kõige mõjukamate bojaaride kõrvaldamine poleks tsaarile ka ilma opritšnina mingit erilist probleemi tekitanud. Näiteks lasi tsar veel vahetult enne opritšninat hukata bojaar Hilkovi ning duumast kõrvaldati ka tolle vend.¹⁰⁴

Kaasani arhiivides töötades sai Skrõnnikov teada, et opritšnina väljakuulutamisele järgnenud kuudel pagendati Kaasani piirkonda umbes 180 põlualust bojaariperekonda. Nad oli tõstetud välja oma perekonna pärusmõisatest (вочина) ja asenduseks anti neile teenismõisad (поместье), mis olid tavaliselt väiksemad nende varem kuulunud mõisatest. Näiteks tosinast vürstiperekonnast koosnenud Gagarinite suguvõsa sai endale asenduseks vaid ühe väikse mõisa, mis oli kordades väiksem nende perekonnale varem kuulunud valdustest.¹⁰⁵

Maade konfiskeerimise käigus ei kannatanud mitte ainult suurmaaomanikest põlisaadel, vaid ka ühiskonna teiste kihtide esindajad. Samas oli võimalus end sellisest saatusest päästa, kui suudeti aegsasti tõestada enda vajalikkust riigile ning näidata ustavust tsaarile. Vesselovski hinnangul olid maaomanikud olukorras, kus

¹⁰² Скрынников, с. 106.

¹⁰³ Vürstid Kurakin ja Obolenski saadeti kloostrisse. Vürstidest vennad Ivan ja Juri Kashin ning vürst Sheverev hukati.

¹⁰⁴ Скрынников, с. 109–110, 113.

¹⁰⁵ Ibid, с. 111.

ainsaks võimaluseks enda pärusomandit säästa oli ise liituda opritšninaga.¹⁰⁶

On teada, et tsaar andis osale maaomanikele nende pärusmõisad tagasi, kuid seda ei tasu mitte mingil juhul võtta kui märki opritšnina nõrkusest või näha selles tsaari sisemisi kõhklusid riigis elluviidava poliitika suhtes. Pigem oli see seotud Ivan IV sooviga näidata kõigile, kes veel kahtlesid, et just tema on see ainus inimene riigis, kes käsib, keelab, karistab ja – mis ehk veelgi tähtsam – andestab.¹⁰⁷ Hoolimata osalisest amnesteerimisest 1566. aastal ja hilisematest maade tagastamistest oli opritšninast tulenev kahju Vladimiri-Suzdali¹⁰⁸ perekondadele nii tugev, et nende perekondade poliitiline ja majanduslik võimsus ei taastunud enam kunagi, võrreldes opritšninale eelnenud ajaga.¹⁰⁹

Opritšnina valitsusalasse läksid eelkõige majanduslikult jõukad ning riigi seisukohalt strateegiliselt tähtsad piirkonnad. Tsaari valikusse jäid tähtsad piirkonnad Novgorodi ja Pihkvamaal, mille läänepoolsemad osad läksid opritšninale. Siit on näha, et Ivan IV-t mõjutas sõda Liivimaaga. Tähtis oli kindlustada Liivimaaga piirnevad alad ning asustada need endale ustavate inimestega. Novgorodimaa põhjapoolsemast osast liideti opritšninaga aga need maad, mille kaudu kulgesid kaubateed Valge mereni. Selle sammuga võeti otseselt kontrolli alla kaubandus Inglise kaupmeestega. Moskvast ida poole jäävatest territooriumitest liideti opritšninaga Suzdali piirkond, Volga-äärsed alad, Vologda, Veliki Ustjug ning veel osa Põhja-Dvina-äärsetest aladest. Samuti liideti majanduslikult väga olulised soolakaevandused Kostroma piirkonnas. Ka lõuna ja lääne pool liideti just need alad, mis asusid kaubanduslikult tähtsates sõlmpunktides ja sõjalis-strateegiliselt vajalikes kohtades, kus sai luua kindlustustest koosneva kaitseliini välisvaenlaste vastu. Ka paljud teised opritšninaga liidetud asulad ja piirkonnad olid ikka valitud selliselt, et need oleksid

106 Альшиц, с. 120–122.

107 Альшиц, с. 123.

108 Ühisnimetaja Suiskite, Starodubskite, Trubetskite, Vorotõnskite, Rostovi, Suzdali, Tveri ja Jaroslavli vürstiperekondadele.

109 Скрынников, с. 114–116.

majanduslikult ja strateegiliselt kasulikud ning riigile vajalikud.¹¹⁰

Historiograafias on levinud arvamus, et kloostrid ja kirikud kaotasid opritšnina maavaldusi, kuid viimased uurimused näitavad, et sellised hinnangud on olnud väärad. Kirillo-Beloozerskaja ja Troitski kloostrite arhiivide andmeid uurides jõudsid uurijad järeldusele, et kloostreid ümbritsenud pärusmõisate maad olid enamuses kloostrite omandis. Kolmandik kloostrile pärandatud maavaldustest oli varem kuulunud aadlile. Põhjuseks loeti olukorda, kus paljud aadlikud murdusid riiklike maksude, epideemiate ja opritšnina ränga koorma all ning loobusid seetõttu oma valdustest. Vesselovski hinnagul suurenesid kloostrite haldusalas olevad maa-alad 1560.–1570. aastatel pea sama palju kui sajandi jooksul enne seda.¹¹¹

2. 2. 4. Opritšnina terror

2. 2. 4. 1. Terrori algus

1566. aasta kevadsuvel määras tsaar metropoliidiks Feodor Kolõtšev¹¹², kes pärines vanast Moskva aadliperekonnast, kuhu kuulus ka tallmeister¹¹³ (конюший) Ivan Tšeljadnin-Feodorov. Tsaari välja kuulutatud osaline amnestia tiivustas zemštšina esindajaid oma mõjuvõimu kasvatama. Selleks oldi varmad ära kasutama tulevast iguumenit Filippi, kes nõudis tsaarilt opritšnina täielikku lõpetamist. Tsaar sellise nõudmisega ei leppinud ja seadis Filipi fakti ette, et ta ei saa metropoliidi kohta enne, kui on loobunud oma nõudest. Zemštšina kogukond andis esialgu järele¹¹⁴ ja Filipp

¹¹⁰ А. А.Зимин, А. Л. Хорошкевич, Россия времени Ивана Грозного. М., 1982, с. 108, 111.

¹¹¹ В. В.Шапошник, Приговоры о церковно-монастырском землевладении в период правления Ивана Грозного. Христианское чтение, №3, 2012, с. 13–14.

¹¹² Enne metropoliidiks saamist oli ta Solovetski kloostri iguumen Filipp.

¹¹³ Ametikoht tsaari õukonnas kuni 18. sajandini.

¹¹⁴ Opritšninat süvitsi uurinud Pjotr Sadikovi arvates oli just Moskva zemštšina selleks organiks, kes aktiivselt tegutses opritšnina keelustamise nimel.

määrati 1566. aasta 20. juulil oma uuele ametikohale.¹¹⁵

Zemštšina survest ehmunud tsaar otsustas anda vastulöögi. Vanglasse heideti 300 zemštšina liiget, kellest enamik¹¹⁶ siiski mõni päev hiljem vabastati. Schlintingu sõnul sai osa neist karistuseks kepilööke ja osal löigati keel suust välja. Vürstid Pronski, Karamõšev ja Bundov hukati süüdistatuna mässu õhutamises.¹¹⁷ Skrõnnikov kirjutab: „Tsaarile mõjus zemštšina bojaaride tegevus väga šokeerivalt. Ta sai aru, et sisepoliitilise olukorra stabiliseerimise nimel tehtud järeleandmised aadlile ei kandnud vilja.“ Juba mõni kuu hiljem laseb tsaar arreteerida ja hukata osa varem vabastatud zemštšina aadlist.¹¹⁸

Tsaari kahtlustused välisjõudude sekkumises Moskoovia sisepoliitikasse said kinnitust, kui Polotski kindluse vojevoodiks olnud Tšeljadnin talle sellekohast infot andis. Zemštšina liidrite Tšeljadnini, Mstislasvki, Belski ja Vorotõnski poole pöörduti plaaniga alustada relvastatud mässu Ivan IV vastu. Vandenõulaste plaanide kohaselt oleks peale mässu puhkemist Poola-Leedu väed alustanud kohest aktiivset sõjategevust Venemaa vastu. Salajase kirjavahetuse kulleriks oli vürst Vorotõnski kunagine teener, kes sai sellise pakkumise Kurbskilt.¹¹⁹ Sisepoliitiline olukord pingestus väga olulisel määral just 1567. aastal. Sellele viitab fakt, et tsaar organiseeris sama aasta novembris ülisalajase¹²⁰ kohtumise Inglise saadiku Anthony Jenkinsoniga¹²¹. Ta andis inglasele korralduse edastada Inglise kuningannale Elisabeth I-le palve võimaldada talle ja tema perekonnale poliitilist varjupaika Inglismaal, kuni olukord riigis normaliseerub. Hirm vandenõu ees pidi seega olema

¹¹⁵ Скрынников, с. 117–119.

¹¹⁶ Karistuste saajaid oli hinnanguliselt 50 inimest.

¹¹⁷ Скрынников, с. 119–120.

¹¹⁸ Скрынников, с. 120–121.

¹¹⁹ Ibid, с. 124–126.

¹²⁰ Väidetavalt kandis Jenkinson naiste kleiti ja valitseja palge ette toodi ta läbi salakäigu.

¹²¹ Anthony Jenkinson külastas esimest korda Venemaad 1557. aastal. 1562. aastal koostas ta esimese detailse kaardi tollasest Venemaast. Esindas Inglismaad kaubanduskokkuleppes Venemaaga. Vt ka: Unexpected 16th Century Finding to Have Disappeared Just After Its Printing—Anthony Jenkinson’s Map of Russia, 1562, Krystyna Szykuła, Earth and Planetary Sciences, „Cartography – A Tool for Spatial Analysis“, book edited by Carlos Bateira, August 17, 2012 under CC BY 3., p 119–152.

üsna reaalne. Vähemasti pidi Ivan IV sellesse tõsimeeli uskuma.¹²² Väidetavalt oli Ivan IV 1568. aasta juunis saanud Inglismaa kuningannalt Elisabeth I-lt ka vastuse, et tsaar on oma perega igati oodatud külaline tema riigis.¹²³

Kas tsaari kartustel võis olla ka tegelikult alust? Sõltuvalt ajaloolaste valikutest on kalduitud ühe või teise variandi kasuks. Ühel poolel on Stadeni ja Schlichtingu kirjutised ja teisel pool zemštšina leetopissid. Staden on oma jutustustes väitnud, et zemštšina liidrid olid väsinud opritšnina ja tahtsid sellepärast tsaari võimult kõrvaldada ning asendada ta vürst Vladimir Staritskiga. Schlichtingu jutustustest midagi kindlat teada ei saa, sest tema tunnistused räägivad üksteisele vastu. Kord on tema sõnul kurjajuur Tšeljadin ja teinekord tsaar. Seega peame täienduseks pöörduma zemštšina leetopisside poole. Sealt saame teada, et mingit kindlat vandenõud keegi ei organiseerinud, samas oli zemštšina aadelkonna seas tõesti laialdaselt levinud rahulolematust tsaari tegevusega. Omavahelistes vestlustes arutleti ka Staritški troonile tõusu võimalusi. Tõenäoliselt kartis Vladimir Andrejevitš, et sellistest juttudest kantakse tsaarile ette ja esimene, kes sellisel juhul timuka kätte saadetakse, on just tema. Vähemalt võiks niimoodi selgitada tema käitumist, kui ta tsaarile isiklikult zemštšina liikmete plaanidest ette kandis. Väidetavalt olevat Vladimir Andrejevitš vahetult enne tsaari külastamist käinud Tšeljadinini juures, uurimaks tema arvamust võimalikest mässu toetajatest.¹²⁴ Tsaari edasine tegevus oli suure tõenäosusega juhitud võimetusest olukorda teistmoodi lahendada kui vaid vägivallaga.

Skrõnnikov: „Ajaloosid on sunnitud opritšnina terrorit uurides tuginema eelkõige välismaalastest kaasaegsete tunnistustele, mille sisu oli aga enamjaolt ilmselge suunitlusega võita endale tähelepanu jutustustega barbaarsest Moskooviast ja türanlikust tsaarist [---] Selliste algallikate kriitikat raskendab aga asjaolu, et meie

¹²² Скрынников, с. 128.

¹²³ Московское Царство, Георгий Владимирович Вернадский, История России, Т 5, 1969, с. 65–66. Vt ka: Т. Чумакова, Иван Васильевич Грозный. Послание английской королеве Елизавете. Стратегия России, 2008, N 3, с. 78–79.

¹²⁴ Скрынников, с. 129–131.

päevini säilinud teemakohased Venemaa arhiiviallikad on üsna napisõnalised.¹²⁵ Selles valguses on ajaloolased suuremat tähelepanu hakanud pöörama esialgu teisejärgulisteks allikateks peetud dokumentidele. Nendest olulisemaid on Ivan IV käsul koostatud sünood, millesse kanti tema valitsemise ajal hukatud inimeste nimed. Esimesena leidis selle nimekirja Vesselovski, kes siiski ei suutnud sellest täit pilti luua. Peale mahukat tööd arhiivides suutis Skrõnnikov sünoodi rekonstrueerida ja opritšnina käigus toimunud hukkamised kronoloogiliselt paika panna.¹²⁶

Staritški ülestunnistustele toetudes alustas tsaar oma vastaste kõrvaldamist. Kujunenud olukorras astus zemštšina poolel üles metropoliit Filipp, kes kutsus jälle tsaari üles opritšninast loobuma. Viimasele tundus Filipi käitumine reetmisena. Sünoodi andmetel lasi Ivan IV hukata metropoliidi lähemad nõuandjad Nikita Opuhtini ja Leonti Rusinovi. Sellele järgnes arvete klaarimine Tšeljadnini lähikondsetega. Kokku hukati 1568. aasta märtsist juulini toimunud pärusmõisate pogrommides 369 inimest, kellest enamikku ei moodustanud mitte bojaarid, vaid nende teenistuses olnud inimesed.¹²⁷ Niinimetatud Staritški protsessi aktiivsem faas jäi 1568. aasta sügisesse. Septembrikuu jooksul hukati 450 inimest. Nendest 150 kuulusid aadelkonna hulka ja umbes 300 olid nende teenrid. Hukatute seas oli ka bojaar Tšeljadnin, kelle hukkamist kirjeldab Schlichting järgmiselt: „Tsaar käskis Tšeljadninil istuda oma troonile ja irvitas ta üle, et näe, sa tahtsid minu kohta, naudi siis seda, mida sa ihkasid!“ Peale seda, kirjutab Skrõnnikov, löid opritšnikud ta tsaari märguandel surnuks^{128 129}.

Peale Tšeljadnini hukkamist kaotas Filipp viimasegi „jõu“, kellele ta reaalselt oleks saanud toetuda. Tsaari otsesel sekkumisel võttis kiirelt kokku kutsutud kirikukogu

¹²⁵ Ibid, c. 132.

¹²⁶ Скрынников, с. 132–137.

¹²⁷ Скрынников, с. 138–139.

¹²⁸ Tähelepanuväärne on see, et Tšeljadnini tapmise kohta on historiograafias üsna laialdaselt levinud ka müüt, et bojaari tappis Ivan IV isiklikult.

¹²⁹ Скрынников, с. 141.

vastu otsuse tagandada¹³⁰ Filipp metropoliidi kohalt. Teda süüdistati nõidumises ja vandenõus tsaari vastu. Kuigi süüdimõistev otsus nägi ette ka metropoliidi hukkamise, andis tsaar talle siiski armu ja saatis ta Tveris asuva Uspenski kloostri vanglasse.¹³¹

2. 2. 4. 2. Novgorodi karistusretke eel

Novgorodi retke põhjused pole tänase päevani päris selged. Sõjaliselt oli Novgorodi juba sada aastat varem allutanud Ivan III¹³² ning ka Novgorodi kaubanduslikult tähtsad sõlmpunktid oli tsaar liitnud opritšnina maadega. Samas, hoolimata sellest et Novgorod ei olnud enam täiesti iseseisev riik, olid tal siiski oma juhtorganid ja isegi sõjasalk ning, mis ehk tähtsaimgi, ta arendas jätkuvalt, Moskvast täiesti sõltumatult, kaubandussuhteid Hansa riikidega.¹³³

Piirkonna separatistlikud meeleolud ja liialt tihedad kaubanduslikud ning poliitilised kontaktid Liivimaa ja Poola-Leedu riigiga ei saanud Ivan IV-le kuidagi meele järele olla. Tsaari umbusklik suhtumine nendesse piirkondadesse segunes hirmuga potentsiaalse reetmise ees. 1569. aasta jaanuaris toimunud Irboska kindluse alistumise¹³⁴ juhtum on edasiste sündmuste kontekstis seega väga olulise tähendusega. Õhustikku Aleksandrovskaja Slobodaas pingestas veelgi teadmine, et Rootsis oli alles

¹³⁰ 1568. aasta 8. novembril tungis salk opritšnikuid kirikusse, kus Filipp II pidas liturgilist missat. Nad kiskusid tal seljast tema kiriklikud riided ja ajasid ta sõimu saatel kirikust välja. See jäi põlu alla sattunud metropoliidile viimaseks liturgiaks. П. В. Знаменский, История Русской Церкви, Сергиев Посад, 2006, с. 90.

¹³¹ Скрынников, с. 141–142., Опричнина Ивана Грозного. А. А.Зимин, М., 1964, с. 256., Ivan the Terrible, by Maureen Perrie and Andrei Pavlov, Routledge, 1 edition, 2003, p 140.

¹³² 1471.aasta 27. juulil Selenga jõe ääres toimunud lahing Moskva suurvürstiriigi ja Novgorodi vägede vahel oli otsustavaks verstapostiks Novgorodi liitmisel Moskva riigiga. 1478. aastal ühendati Novgorod lõplikult Moskva suurvürstiriigiga. В. Даркевич, Вечевая республика на волхове, №1, 2000, „Наука и жизнь“ 2005–2015.

¹³³ Ivan the Terrible: Profiles in Power. Andrei Pavlov and Maureen Perrie, London: Pearson/Longman, 2003, с. 147.

¹³⁴ Irboska kindlus alistus Leedu üksusele 11. jaanuaril 1569. ilma võitluseta.

hiljuti kukutatud troonilt Ivan IV liitlane Erik XIV.¹³⁵ Rootsi paleepöördes mängisid väga olulist rolli linnarahvas kes Eriku ta venna vastu välja vahetasid. Võib arvata, et see asjaolu tekitas tsaaris teatavaid paralleele Novgorodiga, mille possaadnikud olid Staritski juba korra esitanud troonipretendendiks.

Eriku juhtum Rootsis määras¹³⁶ ka Vladimir Staritski saatuse. Hirm paleepöörjate ees sundis tsaari viivitamata tegutsema.¹³⁷ Skrõnnikovi arvates polnud konkreetne süüdistus tollel hetkel enam väga tähtis.¹³⁸ Teatavasti süüdistas tsaar oma troonipretendendist sugulast selles, et too olevat tahtnud tsaari mürgitada. Vladimir Staritski koos mõne pereliikmega hukati 1569. aasta oktoobris. Kõigil neil kästi võtta mürki.

2. 2. 4. 4. Novgorodi karistusretk

Plaan karistusretkest Novgorodi võeti tsaari ja tema lähikondlaste seas vastu 1569. aasta detsembris, aga 1570. aasta 8. jaanuaril oldi juba Novgorodis. Karistatava linna leetopisside andmetel aeti kokku kõik bojaarid, teenisaadel, bojaarilapsed, kaupmehed ja muud rahvast. Ülekuulatavaid koheldi karmilt, kuid kõige kehvema kohtlemise ohvriks sattusid kaupmehed. Hukati umbes 200 aadlikku ning 100 majateenrit. Peale nende hukati veel ka ligi 100 djakkki ja nende pereliiget.¹³⁹

Peale seda suundusid opritšnikud Novgorodi lähiümbruse kloostreid ja kirikuid kaema. Paar nädalat kestnud laastamiste käigus konfiskeeriti kümnete kirikute ja kloostrite vara. Saanud sellega ühele poole, pöördusid opritšnikud tagasi Novgorodi¹⁴⁰. Peale

¹³⁵ Скрынников, с. 145–147.

¹³⁶ Paralleelid Rootsi Eriku ja tema venna ning tsaari ja tema onupoja vahel on ilmsed.

¹³⁷ Скрынников, с. 147.

¹³⁸ Ibid, с. 148–149.

¹³⁹ Скрынников, с. 150–151.

¹⁴⁰ Novgorodi leetopisside andmetel olevat linnarahvas elanud oma igapäevast elu, nagu poleks vahepeal midagi juhtunud. Linna tagasi pöördunud opritšnikud tegid kloostritest röövitud esemetega

mõningat hingetõmbepausi alustati linnas uue pogrommiga, mille käigus rüüstati linna possaadnikute ja lihtrahva maju. Rahvast peksti ja nõuti kõige väärtusliku üleandmist. Vastuhakkajad hukati.¹⁴¹ Skrõnnikovi hinnangul oli just Novgorodi lihtrahvaga arvete klaarimine selleks põhjuseks, miks opritšninat on samastatud seadusetuse ja korralagedusega.¹⁴²

Novgorodi sündmuste põhjuseid otsides on Skrõnnikov leidnud ühe huvitava fakti. Nimelt olevat nende sündmuste ajal Venemaad külastanud abt Jerome, kes kirjeldas hiljem, et oli Moskvast teada saanud, miks tsaar Novgorodi ründas. Tema sõnul oli selle põhjuseks Poola kuninga käskjala sissekukkumine koos salajase kirjaga, mille too pidanuks toimetama Novgorodi.¹⁴³ Kaudselt leiab sellele kinnitust ka tsaari tegemisi kajastavast leetopissist, kus on ära toodud kahe Novgorodi djaki kiri¹⁴⁴ tsaarile, milles nad teatavad, et Novgorodi possaadnikud said Poola kuninga salajase läkituse, mis kutsus Novgorodi mitte kuuletuma Ivan IV-le.¹⁴⁵ Tsaari arhiividest saab teada, et Novgorodi süüasja peamine süüdistatav oli zemštšina bojaar Vassili Danilov, kes koos oma leedulasest ja sakslasest teenrite ning Novgorodi tähtsamate djakkide Besonovi ja Rumjantsevigaga täitsid Poola kuninga plaani ja organiseerisid tsaarivastast tegevust Novgorodis. Plaani järgi pidid Novgorod ja Pihkva minema Leedu koosseisu¹⁴⁶. Vahele jäid nad aga oma leedulasest teenri pealekaebuste pärast.¹⁴⁷ Skrõnnikov ei sea selle kirja olemasolu kahtluse alla, kuid tema arvates oleks nii suure ja omapärase linna kui Novgorodi üleminek Poola alluvusse olnud siiski võimatu. Polnud eriti tõenäoline, et Poola kuningas saanuks selle peale ka reaalselt lootä.

linna turgudel kaupä.

¹⁴¹ Скрынников, с. 151–152.

¹⁴² Ibid, с. 152.

¹⁴³ Ibid, с. 154.

¹⁴⁴ Novgorodi djakkideks, kes tsaari informeerisid, olid Andrei Besonov ja Kuzma Rumjantsev.

¹⁴⁵ Скрынников, с. 154.

¹⁴⁶ Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV–XVI вв. Под ред. Л. В. Черепнина. М.- СПб., 1950, с 480., Л. В. Черепнина, „Академическая“ публикация духовной грамоты Ивана IV. Сословия, институты и государственная власть в России. Средние века и Новое время. Сборник статей памяти академика. М., 2010.

¹⁴⁷ Скрынников, с. 156–157.

Skrõnnikov järeldab, et see „salajane kiri“ oli ilmselt leedukate ja poolakate provokatsioon, mis ka õnnestus, sest tsaar raiskas riigi majandusressursse ning kasutas sõjajõude oma rahva peal, nõrgestades samas oma riiki.¹⁴⁸

Novgorodi pogrommi tagajärgi vaagides tuuakse esimese argumendina välja selle käigus hukatud inimeste arvu. Ajaloolaste esitatud arvud kõiguvad vahemikus 20 000–60 000. Skrõnnikovi hinnangul on kõik need arvud väga kaugel reaalsusest, sest isegi õitsenguaegadel elas Novgorodis maksimaalselt vaid 30 000 inimest. 1570. aastaks olid Novgorodi hiilgeajad ammu möödas. Pealegi ei tohi mööda vaadata väga olulisest asjaolust, mida osa ajaloolasi nagu polekski arvestanud. Jutt käib näljahädast ja ikaldusest, mis tabasid Venemaad, sealhulgas Novgorodi, just vahetult enne tsaari karistusretke. Novgorodis nälja ja katku tagajärjel hukkunud inimeste arv on enam-vähem teada: umbkaudu 10 000 inimest¹⁴⁹. Skrõnnikov jõuab järeldusele, et Novgorodi pogrommi tagajärjel hukkus umbes 2000–3000 inimest.¹⁵⁰ Rünna kut Novgorodi kirikute ja kloostrite vastu selgitab Skrõnnikov asjaoluga, et tsaaril oli krooniline rahapuudus. Pogrommi käigus võis kerge vaevaga rüüstata ka rikkaid kloostreid ja saada sellest tulu, millest sai sõjaväe jaoks raha ja opritšnikutele palka.¹⁵¹

2. 2. 4. 4. Moskva süüasi

Moskva süüasi oli justkui jätk Novgorodi pogrommile. Aleksandrovskaja Slobodaasse toodi Novgorodist sadu inimesi, keda süüdistati koostöös tsaari ja Moskoovia vaenlastega. Süüdistatavate seas oli palju kaupmehi, djakke ja kirikutegelasi. Süüdistuste alusel osalesid nad Pimeni juhitud vandenõus. Paljud Moskva kaupmehed

¹⁴⁸ Ibid, c. 153–157.

¹⁴⁹ Предыстория Санкт-Петербурга. 1703 год. Книга исследований. Издание второе, исправленное и дополненное. СПб., 2009, с. 152.

¹⁵⁰ Скрынников, с. 143–145, 157–158.

¹⁵¹ Ibid, с 158.

aga sattusid süüdistatavate sekka oma seotuse pärast Novgorodi kaupmeestega.¹⁵² Selle protsessiga liideti ka zemštšina djakk Ivan Viskovatõi süüasi. Nimelt oli Viskovatõi tsaarile ette heitnud liialt karmi käitumist Novgorodis. Schlichtingu andmetel hukati 1570. aasta 25. juunil 116 inimest algsest 300 süüdistatust. Neid andmeid kinnitavad ka leetopissid, mis kõnelevad 120 hukatust¹⁵³.

Hukatute hulgas olid arhipiiskop Pimeni lähemad abilised Ivan Viskovatõi ja Nikita Funikov. Kui seda hukkamist võib nimetada Novgorodi süüasja jätkuks, siis Viskovatõi süüdistusest kasvas välja Moskva süüasi. Peale Suzdali bojaaride kõrvaldamist oli võimu juurde jäänud vaid Moskva kõrgaadel, mille keskis tekkis omakorda konflikt, andes alust niinimetatud Moskva süüasjaks.¹⁵⁴

Novgorodi rünnaku ja sellele järgnenud Novgorodi süüasjaga olid seotud ka opritšnina isadeks nimetatud Aleksei Basmanov¹⁵⁵ ja Afanassi Vjazemski¹⁵⁶. On teada, et Novgorodi peapiiskop Pimen oli nendega heades suhetes. Tõenäoliselt kuulus ta ka Moskva opritšnina bojaaride mõjugruppi, olles siis midagi taolist, nagu Filipp oli olnud Tšeljadinile. Ta kritiseeris igati metropoliit Filipp II ja oli otsene osaline ka Filipi süüasjaga seoses kokku kutsutud kirikukogus. Väidetavalt andis Vjazemski Pimenile teada teda ähvardavast ohust. Erinevalt Basmanovist, kes avalikult oponeeris tsaari otsusele rünnata Novgorodi, hoidus Vjazemski avalikust vastasseisust tsaariga.

Novgorodi süüasjaga tegeledes sai tsaar teada, et opritšnina liidrid olid tihedalt seotud Pimeniga ning olid teda isegi hoiatanud tsaari plaanidest.¹⁵⁷ Raske on öelda, millest Basmanov ja Vjazemski juhindusid, kui esitasid tsaarile sellise väljakutse, kuid

¹⁵² Альшиц, с. 133–138.

¹⁵³ See asjaolu, et kaks teineteisest täielikult sõltumatut allikat üksteisest peaaegu üldse ei erine, annab alust uskuda nende arvude tõele vastavust.

¹⁵⁴ Скрынников, с. 165, 167.

¹⁵⁵ Aleksei Basmanov oli okolnitši, opritšnina vojevood ja bojaar. Tema poeg Feodor Basmanov tappis ta tsaari käsul 1570. aastal. Feodor ise hukati aasta hiljem.

¹⁵⁶ Vürst Vassili Vjazemski oli opritšnina alguses tsaari usaldatuim isik, kellega tsaar arutas läbi kõige salajasemad otsused. Kõnekas on ka asjaolu, et haiguse ajal usaldas ta vaid Vassili poolt temale toimetatud arstimeid.

¹⁵⁷ Скрынников, с. 166–168.

tõenäoliselt neil lihtsalt puudus selleks hetkeks mingigi tõsiseltvõetav alternatiiv. Opritšnina sees oli tekkinud neile tugev opositsioon Maljuta Skuratov-Belski¹⁵⁸ ja Vassili Grjaznoi¹⁵⁹ poolt. Oma positsioonide tugevdamiseks oli opritšnina vanale tiivale kasulik Filipp metropoliidi kohalt lahti kangutada ja tema asemele tuua Novgorodi Pimen. Sellega võiks selgitada ka Pimeni agarat tegevust Filipi kritiseerimisel. Karistusretk Novgorodi vastu oli märk selle kohta, et Skuratovi-Grjaznoi telg oli vaekaussi enda poole kallutamas ja selle operatsiooni tagajärjeks oli ka Pimeni langemine. See asjaolu omakorda tähendas rünnakut Basmanovi ja Vjazemski pihta. Basmanovi ja Vjazemski süüasjaga seoses hukati ka nendega seotud opritšnina duumabojaarid. Opritšnikute süüasjaga seoti ka zemštšina bojaaride süüasi, mille käigus hukati Vladimir Jakovlev-Zahhari. Teda süüdistati vandenõus tsaari vastu, millesse taheti kaasata ka Ivan IV vanemat poega Ivani. Skrõnnikovi arvates võisid Moskva zemštšina bojaarid karta Novgorodi-taolise pogrommi kordumist Moskvas ja üritasid troonipärija kaudu tsaari mõjutada sellest loobuma.¹⁶⁰ Hinnanguliselt puudutasid Ivan IV käsul aset leidnud hukkamised laiemalt umbes pooltsada bojaaride perekonda. Siiski ei saa kuidagi öelda, et nende hukkamiste taga oleks olnud Ivan IV soov oma lõbuks lasta aeg-ajalt kedagi lihtsalt tappa või hukata. Bojaari, okolnitši või vürsti hukkamiseks pidi alati olema mingi konkreetne põhjus. Enamikul juhtudel

¹⁵⁸ Maljuta Skuratovi pärisnimi oli Grigori Lukjanovits Skuratov-Belski. Alates 1569. aastast oli ta tsaari usaldusväärseim opritšnik. Tsaar tõstis ta hea teenistuse eest õukonna vojevoodi astmele, mis oli tollases mõttes pretsedenditu samm, sest säärase ametikoha võisid saada vaid kõrgaadli esindajad. Võimalikuks sai see tänu tema sugulase Marfa Sobakina abielule tsaariga. Üks tema tütardest, Maria, abiellus Boriss Godunoviga. Maljuta Skuratov sai surma 1573. aastal Paide all.

¹⁵⁹ Vassili Grjaznoi pärines Novgorodi aadelkonnast. Peale Basmanovite ja Vjazemski langemist kuulus ta koos Maljuta Skuratoviga tsaari usaldusväärsemate võitlejate hulka. Sattus 1573. aasta hilissügisel tatarlaste kätte vangi. Sellest perioodist on tänaseni säilinud tema kirjavahetus Ivan IV-ga, milles ta palus ennast vangistusest päästa. Tsaar sellega eriti ei kiirustanud, vaid naeris ta üle, et ta oli ennast lasknud vangi võtta. Siiski osteti Grjaznoi 1577. aastal 2000 rubla eest tatarlaste vangistusest välja. Vt ka: С. Ю. Шокарев, Переписка Ивана IV Грозного с Василием Грязным и русско-крымские взаимоотношения второй четверти XVI в., Москва - Крым: Историко-публицистический альманах. М., 2000, № 1, с. 142–162., О. В. Зуева, Первое письмо Василия Грязного к Ивану IV: жанровый стандарт и авторская Индивидуальность. Роль личности в истории: реальность и проблемы изучения: науч. сб. (по материалам 1-й Международной научно-практической Интернет-конференции), Минск: БГУ, 2011, с. 139–143.

¹⁶⁰ Скрынников, с. 166–169.

hukati just neid, kes olid võtnud osa tsaarivastasest võitlusest. Nad olid kas otseselt osalenud tsaarivastases tegevuses või avaldanud eri kujul toetust neile jõududele, kes sellises tegevuses osalesid.¹⁶¹

2. 2. 5. Küsimus opritšnina lõpust

Ajaloolaste seas on eri põlvkondade jooksul juurdunud arvamus, et opritšnina lõpetati 1572. aastal. Osa ajaloolasi arvab, et see oli lühiajaline protsess ilma suuremate tulemusteta, ning teised jälle, et tsaar saavutas soovitu ja loobus siis opritšnina, kuna see oli oma aja ära elanud. Puuduvad täpsed andmed selle kohta, et opritšnina tühistati just 1572. aastal, ja seda daatumit opritšnina lõpuks pidavad ajaloolased¹⁶² tuginevad vaid Stadeni väitele, viidates vahel ka tsaari testamendile¹⁶³ (*Духовная грамота*), mille ta koostas 1572. aasta suvel Novgorodis¹⁶⁴. Selles seab tsaar justkui kahtluse alla kogu opritšnina edasise mõttekuse ja annab opritšnina saatuse oma poegade otsustada.¹⁶⁵

Ajalooteadus tunneb Ivan IV testamenti vaid käsikirjalise koopia vahendusel, mis eeldatavalt on loodud 19. sajandi alguses. Esimest korda on seda dokumenti maininud Nikolai Karamzin oma kirjas Malinovskile: „Palun mulle veel saata Ivan Groznõi

¹⁶¹ И. И. Смирнов, Иван Грозный. СПб., 1944, с. 93–94.

¹⁶² Иван Грозный. В.Б. Кобрин, М., 1989, с. 73, С. Б. Веселовский. Учреждение опричного двора в 1565 г. и отмена его в 1572 г., „Вопросы истории“, 1946, № 1, с 86–104. Vt ka: С. Б. Веселовский, Исследования по истории опричнины. 1963, с. 190–198.

¹⁶³ Eriti rõhutamiseks antud dokumendi järgnevale lõigule: „А что есьми учинил опришнину, и то на воле детей моих, Ивана и Федора, как им прибыльнее, и чинят; а образец им учинен готов.“ Духовная грамота царя Ивана Васильевича, июнь-август 1572 г. Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV–XVI вв. Подготовка к печати Л.В.Черепнина. М.- СПб., 1950.

¹⁶⁴ Kartes Krimmi khaani rünnakut, läks Ivan IV koos perekonna ja õukonnaga 1571. aasta 24. detsembril Novgorodi. Sinna evakueeriti ka riigikassa. Tsaar ise lahkus sealt juba 18. jaanuaril 1572. Vt ka: А. А.Зимин, Опричнина Ивана Грозного. М., 1964, с. 263.

¹⁶⁵ Альшиц, с. 142.

testament (духовную)...“.¹⁶⁶ Kljutševski hinnangul polnud tsaari otsuses opritšnina loobuda midagi üllatavat, sest ta oli selle loonud enda turvalisuse jaoks, kuid nähes, et see ei suuda siiski tema turvalisust tagada¹⁶⁷, polnud tal enam mõtet sellega edasi minna.¹⁶⁸ Vesselovski arvates jõudis Ivan IV 1572. aastaks arusaamisele, et opritšnina on täiesti kasutu ja kallid ettevõtmised. Samuti oli ta väga pettunud oma lähimates võitluskaaslastes¹⁶⁹, kes ei olnud talle olnud küllalt truud, ning selle arusaama loogiline jätk oligi opritšnina tühistamine.¹⁷⁰ Alšitš nende väidetega ei nõustu. Tema arvates polnud Ivan IV vähematki põhjust opritšnina tühistada, sest oma eesmärgid oli ta tänu sellele suutnud üsna laias ulatuses täita.¹⁷¹

Olulise pöörde selle teema uurimisse on toonud saksa ajaloolase Kornelia Soldati monograafia¹⁷². Tema arvates on Ivan IV 1572. aasta testament 19. sajandi kirjaniku-ajaloolase Aleksei Malinovski võltsing¹⁷³.¹⁷⁴ Kuigi Soldat pole ainuke, kes on seadnud

¹⁶⁶ Письмо Карамзина Малиновскому. Санкт-Петербург, 1822, Письма Карамзина, с. 59.

¹⁶⁷ Kljutševski peab silmas seda, justkui oleks opritšnina väed tsaari 1571. aasta kevadel „alt vedanud“.

¹⁶⁸ В. О. Ключевский, Курс русской истории. т. II, с. 188–198.

¹⁶⁹ Vesselovski peab tõenäoliselt silmas Basmanoveid ja Vjazemskit.

¹⁷⁰ С. Б. Веселовский, Учреждение опричного двора в 1565 г. и отмена его в 1572 г., Вопросы истории, 1946, № 1, с. 86–104. V t ka: Д. Н. Альшиц, Новый документ о людях и приказах опричного двора Ивана Грозного после 1572 года. Исторический архив. Т. 4. М.- СПб., 1949, с. 3–20.

¹⁷¹ Альшиц, с. 143–144.

¹⁷² Das Testament Ivans des Schrecklichen von 1572, Eine kritische Aufklärung, Cornelia Soldat, Lewiston: The Edwin Mellen Press, 2013.

¹⁷³ Malinovski väidetavalt leidis selle dokumendi kuskilt, kuid ei täpsustanud, kus ja millal. Vähemasti ei kirjuta sellest midagi Karamzin, kes selle dokumendi Malinovskilt sai. Võimalik, et Karamzin ise mõtles sellele dokumendile juurde tema „ajaloo“, et näida oma ajaloolistes jutustustes usutavam. Näitena toob Soldat Karamzini välja antud ajakirja Московский журнал, kus ta publitseeris oma ajaloolisi jutustusi. Nimelt kasutas Karamzin seal tihti selliseid võtteid. *Die „Akademie“-Publikation des Testamentes Ivans IV*, Dr. phil. Cornelia Soldat, Vortrag, gehalten auf der Internationalen Konferenz an der Russischen Akademie der Wissenschaften zum Thema „Society, State, Supreme Power in Russia in the Middle Ages and in Early Modern Times in the Context of European and Asian History“, gewidmet dem 100. Geburtstag des Akademiemitgliedes L. V. Čerepnin, Moskau, 30.11.–2.12.2005, *Академическая публикация духовной грамоты Ивана IV*. Зольдат К., Сословия, институты и государственная власть в России. Средние века и Новое время. Сборник статей памяти академика Л. В. Черепнина. М. Языки славянских культур. 2010, с 236–249.

¹⁷⁴ Cornelia Soldat, *Das Testament Ivans des Schrecklichen von 1572, Eine kritische Aufklärung*. Aleksandr Lavrov, Cahiers du monde russe [En ligne], 55/3-4 | 2014, mis en ligne le 08 avril 2015,

selle dokumendi ehtsuse kahtluse alla¹⁷⁵, on tema monograafia siiski esimene nii suures mahus teaduslik töö antud teemal. Kui Soldati väide peaks osutuma tõeseks, annaks see opritšnina tühistamise versioonile tõsise löögi ning lööks suure „mõra“ mitme põlvkonna ajaloolaste väidete vundamenti¹⁷⁶. Sellisel juhul oleks Stadeni jutustus Moskooviast ainuke allikmaterjal, milles on otseselt mainitud opritšnina tühistamisest.

Alates 1572. aastast tuleks opritšninat vaadelda pigem kui nimevahetuse läbi teinud ja mitte kui oma eksistentsi lõpetanud organisatsiooni. Kui algul tahtis tsaar rõhutada enda ja bojaaride erinevust ning jaotas riigi justkui kaheks, siis seitse aastat hiljem oli ta saavutanud riigis täieliku autokraatliku isevalitsuse ning olukord, et riik oli sisemiselt struktuurilt kaheks jaotatud, ei olnud enam päevakohane ega sobiv. Riigi tsentraliseerimise ja tugevneva autokraatia tingimustes sai loogiliseks lahenduseks olla opritšnina nime muutus, mis oleks tekkinud olukorda ehedamalt kajastanud.¹⁷⁷ Alšits lisab kokkuvõtvalt: „Venemaa isevalitsejate sotsiaalne päritolu on katkematult seotud opritšninaga. Aga päritolu, nagu me teame, võib eitada, kuid muuta ei saa.“¹⁷⁸

Consulté le 15 novembre 2015, p 1–6. Vt ka: *Фальсификация XIX века или поиск образа Российского царства XVI века? По поводу новой книги Корнелии Зольдат*. Филюшкин, Александр Ильич, Работа выполнена по гранту РГНФ, проект № 15-21-01003 а (м). Санкт-Петербургский государственный университет 2013. Петербургские славянские балканские исследования. ISSN 1995-848X., 2015, №1 (17), с. 192–207.

¹⁷⁵ Isabelle de Madagria arvates on olemas täielik alus kahelda Ivan IV vaimse testamendi ehtsuses, kuna see on säilinud vaid käsikirjas, „dateerimata 19. saj koopiate kujul, mis omakorda on kopeeritud 18. saj koopiatelt, mis on samas aga jällegi 16. sajandi dokumendi koopiad“. Kõik see näib ülimalt kahtlane. *Ivan the Terrible. First Tsar of Russia*. Isabelle de Madariaga, New Haven; London, 2005, p 317. Vt ka: Р. Г.Скрынников, Духовное завещание царя Ивана Грозного. Труды отдела древнерусской литературы. СПб., 1965, Т 21, с. 309–318.

¹⁷⁶ Pariisi Sorbonne'i ülikooli ajaloo professor Aleksander Lavrov kirjutab: „Kornelia Soldati raamatut lugedes jäi tunne, justkui oleks üks muuseumi eksponaat esiteks kõigile ootamatult kõikuma löönud ja pärast põrandale kukkudes päris purunenud...[---] Sellistes oludes peaks Ivan IV testamendi kasutamise allikmaterjalina täielikult peatama“. *Cahiers du monde russe...*, p 5.

¹⁷⁷ Альшиц, с. 146–147.

¹⁷⁸ Ibid, с. 242.

2. 2. 6. Opritšnina tagajärjed

Opritšnina tagajärgi hinnates on ajaloolased jagunenud justkui kahte leeri. Kljutševski arvab, et Venemaa oleks ka ilma opritšninata arenenud samamoodi, kuidas ta lõppkokkuvõttes arenes, ning üleüldse oli opritšnina arusaamatu nähtus, mille mõtet ei mõistnud ei need, kes selle pärast kannatama pidid, ega mõista needki, kes seda nähtust on uurinud.¹⁷⁹ Kljutševski kaasaegse uurija Kavelini arvates oli opritšnina Venemaa ajaloos esimene katse luua teenisaadel, kes pidi välja vahetama pärusaadelkonna, seades esikohale riigi teenimise.¹⁸⁰ Perevesentsevi arvates oli opritšnina olulisim verstapost, millele Vene riik sai hiljem toetuda. Opritšnina peamiseks saavutuseks loeb ta tsaari institutsiooni kinnistumist ja sellega kaasnenud autokraatia tekkimist.¹⁸¹

Ivan IV valitsemisaja lõpus oli riik üsna kehvast majanduslikus seisus. Maad olid söötis ja asulad kohati lausa inimtühjad. Olukorra leevendamiseks kuulutas tsaar jüripäeva ajutiselt kehtetuks. Kas sellise olukorra tekkimises saab süüdistada opritšninat? Kahtlemata oli opritšninal oma roll sellise olukorra tekkimisel, kuid põhjuseid leiab ka mujalt. Peale Astrahani ja Kaasani khaaniriikide vallutamist hakati vallutatud territooriumitel uusi kindlustusi rajama ning nende ümber tekkisid külad ja linnad, mis täideti ümberasujatega. Põhiliselt olid ümberasujad pärit Moskvast lääne ja põhja poole jäävatelt territooriumitelt. Kahtlemata jättis Venemaa üldisesse olukorda sügava jälje ka Vene-Liivimaa sõda, mis nõudis suuri inim- ja rahalisi ressursse. Aastatel 1566–1567 ja 1570–1571 Venemaad laastanud katk ning põuast tekkinud suur näljahäda 1569. ja 1570. aastal viisid erinevatel hinnagutel hauda kuni miljon inimest.¹⁸²

¹⁷⁹ В. О. Ключевский, Соч. в 9 т. т. 2. М., 1988, с. 187, В. О. Ключевский, Боярская дума древней Руси. М., 1882, с. 347.

¹⁸⁰ К. Д. Кавелин., Собрание сочинений. т. I, СПб., 1969, с. 52–53.

¹⁸¹ Перевезенцев, с. 236.

¹⁸² Перевезенцев, с. 238–239.

Opritsnina maaomandipoliitikaga suutis tsaar väga olulisel määral nõrgestada Vladimiri-Suzdali bojaaridkonna mõjuvõimu. Selliselt põrmustas ta väiksemagi võimaluse vastuhakuks. Üsna lühikese ajaga suutis Ivan IV tugevdada enda ainuvõimu. Suuremalt jaolt tuli see küll pigem vastaste nõrgestamise arvelt ja terrori abil. Opritsnina käigus hukatute problemaatikat süvitsi lahanud Skrõnnikov usaldab tsaari sünoodi andmeid ja käib välja arvu: 3000–4000 hukatut.¹⁸³

Hästi „toiminud“ opritsnina heaks näiteks võiks olla bojaaride duuma liikmete saatust. Enne opritsnina algust kuulus sinna 34 bojaari ja 9 okolnitšit¹⁸⁴. Aastaks 1572 oli esialgsest koosseisust järele jäänud vaid 16 bojaari ja 5 okolnitšit. Ülejäänud olid hukatud või kloostrisse saadetud. Viimast saatust jagasid kolm bojaari. Puuduvate bojaaride kohad täideti uute, hoopis truumate liikmetega, kes ei vaidlustanud tsaari ainuvõimu, vaid liikusid uue süsteemiga enamasti juba „ühte jalga“. ¹⁸⁵ Probleemi lahendus polnud aga kaugeltki täiuslik, sest opritsnina käigus sai tsaarile selgeks, et uued inimesed polnud siiski piisavalt haritud ja võimekad, et täielikult nende peale loota. Seega tuli tsaaril õukonda tagasi tuua ka neid, keda ta seal alguses kuidagi näha ei tahtnud. Kindlasti julgustas teda sellise otsuse tegemise juures asjaolu, et opritsnina käigus oli ta suutnud oma ainuvõimu riigitiüri juures piisavalt kinnistada, mis tähendas, et ta ei pidanud enam bojaaridkonnaga võimu jagama ega näinud neis endale enam reaalselt vastast.

Prikaaside süsteemi juurutamisega suutis tsaar tekitada teatava võimuvvertikaali, mis andis samas märku riigi suurenenud tsentraliseeritusest.¹⁸⁶ Opritsnina suutis muuta Venemaa võimuvvertikaali üheselt mõistetavaks ja aadelkonna seas üsnagi aksepteeritavaks. Opritsnina käigus jõuliselt arendatud teenistumõisate süsteem aitas korraldada sõjaväe ülesehitust selliselt, et tsaari ja riigi hüvanguks oma elu ja karjääri

¹⁸³ Скрынников, с 191.

¹⁸⁴ Okolnitši oli õukonna ametnik. Alates 14. sajandist kuulusid nad bojaaride duumasse ja olid seal tähtsuselt vaid bojaaridest madalamal astmel. Tihti peale kasutati neid prikaaside ülematena ja sõjaväes vojevoodidena. Большой юридический словарь., А. Я. Сухарев, В. Е. Крутских, М., 2003.

¹⁸⁵ Альшиц, с. 124–125.

¹⁸⁶ Скрынников, с. 193–194.

pühendanud aadelkond sai teenistuse eest enda perekonnale riiklikult määratud mõisad, ehk tekkis stiimul karjääriks armees. Nende inimeste heaolu sõltus nüüd otseselt vaid teenistusest tsaari ja riigi hüvanguks. Selline sõltuvusvorm tagas märksa suurema ustavuse isevalitsejale, millele ta sai oma tegemistes toetuda. Kõik järgnevad Vene impeeriumi isevalitsejad kasutasid armeed riigi laiendamiseks, mässude mahasurumiseks ja vallutatud territooriumitel isevalitsejaliku võimu kindlustamiseks, mille käigus ei öeldud ära ka nendest meetoditest, mille eest historiograafias on Ivan IV-t hakatud nimetama¹⁸⁷ Ivan Julmaks¹⁸⁸.

Kahtlemata jättis opritšnina vene ühiskonda teatud psühholoogilise ja füüsilise jälje, mille tagajärjed andsid endast märku veel aastakümneid hiljemgi. Kuid, nagu Sergei Solovjov opritšnina tagajärgi vaagides kokkuvõtvalt ütles, oli rahvas valmis Ivan IV-le andestama peaaegu kõik tema ebaõnnestumised selle eest, et ta suutis Kaasani ja Astrahani khaaniriikide vallutamisega „lõpetada vene inimeste sajandeid kestnud alandused ja kannatused“¹⁸⁹.

¹⁸⁷ Ivan IV kaasaegsetest ei nimetanud keegi teda sellise liignimega nagu „Ivan Julm“. Vt ka: Сергей В. Перевезенцев, *Царь Иван IV Грозный*. М., 2005, с. 619.

¹⁸⁸ Ivan Groznõi on venekeelses historiograafias enim kasutatav nimevariant. Märksa kehvema „maiguga“ on ingliskeelne Ivan Terrible (Ivan Kohutav-autori tõlge) ja ka eestikeelne Ivan Julm.

¹⁸⁹ Перевезенцев, с. 240–241. Vt ka: С. М. Соловьев, *История России с древнейших времен*. Т. III. М., 1989, с. 460–461.

3. Apologeetiline selgitus

3. 1. Ivan IV kui Jumala võitu

16. sajandi inimese mõttemaailma kujundas pühakiri. Ükskõik, kas oli tegu ilmalike küsimustega või vaevasid hinge igavikulised mõtted, otsiti vastuseid alati Piiblist. Kellelgi ei tulnud isegi mõttesse vaidlustada neid tõdesid, mida Piibel endas kandis. Pelgalt selliste mõtete tekkimine hirmutas inimesed ära, kuna seda peeti surmapatuks. Sügavalt usklik Ivan IV-t võis aga pidada lausa radikaalseks kristlaseks.¹⁹⁰ Nõukogude ajaloolase Jakob Lurje hinnagul oli Ivan IV ideoloogiline eesmärk luua õigeusklik riik, mida valitseb tõeliselt õigeusklik isevalitseja.¹⁹¹ 16. sajandi leetopissidest on teada, et juba 15. sajandi lõpust saadik on Moskva suurvürstiriigi alamad nimetanud end tsaari orjadeks¹⁹². „Jumal määrab tsaari ja ka tema õigused: tsaarile kuulub kõik tema riigis ja oma alamate varaga on tal vabadus teha, mida iganes ta soovib, omab võimu täies ulatuses kõige üle, juhib sõjaväge, on ainus kohtunik, tsaaririigi alamad on tema orjad.¹⁹³ [...] Jumal määrab ka tsaari kohustused: tsaar on oma rahva kaitsja, kostab Jumala ees oma rahva eest, tsaar on Jumala poolt võitud.^{194,195} Sellesse Vana Testamendi õpetusse oli justkui kodeeritud sõnum tsaarile selle kohta, kes ta on ja kuhu poole ta peab liikuma.

Ivan IV kaasaegse kirjaniku ja filosoofi Ivan Peresvetovi¹⁹⁶ hinnangul seisnes õigus ainult kristlikus seaduses ning vaid see riik, kes neid seadusi järgib ja austab, jääb

¹⁹⁰ Перевезенцев, с. 227.

¹⁹¹ Я. С. Лурье, Д. С. Лихачев, Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. 1993, с. 232.

¹⁹² Ametlikult ei kasutatud tsaari nimetust kuni 1547. aastani, mil seda tiitlit hakkas kandma Ivan IV.

¹⁹³ Библия онлайн, 1 кн. Цар. 8:10–17.

¹⁹⁴ Ibid, 1 кн. Цар. 9:15.

¹⁹⁵ Перевезенцев, с. 227–228.

¹⁹⁶ Ivan Peresvetov oli pärit Leedu vürstiriigi aladelt. Tema teose „Kaks raamatut“ autorluse on osa ajaloolasi kahtluse alla seadnud, teiste seas ka Karamzin ja Solovjov. Alšits näiteks arwab, et Peresvetovi raamatud on kirjutanud hoopiski Ivan IV isiklikult. Samas on sellised ajaloolased nagu Ržiga ja Zimin on teinud mahukad uurimistööd ja väidavad, et Peresvetovi autorlus ei ärata kahtlust. Пересветов Иван Семенович, 2003–2013 ИРЛИ РАН, Vt k: К. Ю.Ерусалимский, Публицист и централизованное государство: И. С. Пересветов в творчестве А. А. Зимина, Диалог со временем. 2012, Вып. 38, с. 100–128.

püsima. Peresvetovi arvates suudab riiki hästi valitseda vaid tsaari autokraatne võim. Ta ei kahtle, et Ivan IV suudab kristlikku usku kaitsta ja uskmataid usu juurde tuua. Waldenberg kirjutab, et Peresvetov oli tugeva „käega“ valitseja pooldaja, sest õigusriigi valitsemiseks pidi valitseja vajadusel üles näitama ka halastamatust oma vastaste suhtes¹⁹⁷. Peresvetovi mõju Ivan IV poliitiliste vaadete väljakujunemisel oli vaieldamatu ja selle otseseks tõestuseks on tema kirjad Kurbskile, milles on mitmeid sarnasusi Peresvetovi tekstidega.¹⁹⁸

Skrõnnikovi arvates pole mingit kahtlust, et Ivan IV oli sügavalt veendunud enda kui Jumala väljavalitu staatuses. Sellise järelduse teeb ajaloolane tsaari Kurbskiga peetud kirjavahetuse põhjal.¹⁹⁹ Kirjavahetuses Kurbskiga selgitab tsaar ainuvalitsemist sellega, et Jumal on ta määranud riiki ja alamaid juhtima ning vaid tema peab Jumala ees vastust andma, kuidas ta on õigeusklikke alamaid juhtinud. Seega andis Ivan Kurbskile mõista, et kui kellelgi on üldse õigus talle mingeid etteheiteid teha, siis on selleks vaid Jumal taevas, aga teiste kohus on olla talle kohusetundlikud ja truud alamad.²⁰⁰ „Sa ju hukutad oma hinge, mõeldes vaid oma kehale, põlgasid igavikulise au hetkelise hiilguse nimel ja Inimest²⁰¹ vihale ajades tõusid sa Jumala vastu.“²⁰² Kurbskile pidi see olema justkui meeldetuletuseks, et ta on pelgalt tsaari ori, kes on reetnud oma valitseja ja seega ka Jumala.

Waldenbergi arvates Kljutševski eksib, kui süüdistab Ivan IV-t selles, et ta ei andnud ammendavat vastust Kurbski süüdistustele bojaaridevastastes metsikustes, sest süüdistada saab vaid neid, kes oma tegemistes on ületanud võimutäiust. Ivan IV arvas

¹⁹⁷ В. Е. Вальденберг, Древнерусские учения о пределах царской власти: Очерки русской политической литературы от Владимира Святого до конца XVII века, Университетская библиотека Александра Погорельского, 2006, с. 263–269.

¹⁹⁸ Ibid, с. 273–277, 282.

¹⁹⁹ Р. Г.Скрынников, О заготовке первого послания Ивана IV Курбскому и о характере их переписки, Труды Отдела древнерусской литературы. Т. 33, 1979, с. 226.

²⁰⁰ Перевезенцев, с. 230–231.

²⁰¹ Siinkohal on Ivan IV arvatavasti pidanud silmas iseennast.

²⁰² Переписка князя Андрея Михайловича Курбского с Иваном Грозным, 2006–2011 Институт русской литературы (Пушкинский Дом) РАН.

aga endal olevat Jumala antud piiramatu voli karistada oma äranägemise järgi.²⁰³ Kirjavahetuses Kurbskiga argumenteeris Ivan IV pidevalt sellega, et ta on Venemaa isevalitseja Jumala tahtmisel. Seega valitseb Venemaad Jumal tema kätega.²⁰⁴ Reetes tsaari, reedad sa oma usu ja Jumala. Tsaari teenimine pidi olema justkui iga inimese kristlik kohustus Jumala ees²⁰⁵.

Väga ehedalt on tsaari suhtumist Kurbskisse tunda tema esimeses kirjas: „Astudes minu vastu, astusite te Jumala vastu, aga samuti kõikide pühakute vastu [---] mida siis sa, koer, pannes toime sellise kuriteo, kirjutad ja vingud? [---] Kas sa pole siis nüüd Juuda sarnane reetur?“²⁰⁶ On aru saada, et mingitki austust tal põgenikust vürsti vastu polnud. Tema silmis oli Kurbski ketser ja jumalasalgaja.

Perevezentšev kirjutab, et Ivan IV läkitused Kurbskile olid justkui Vene monarhia vaimne ja poliitiline verstapost, sest nendes kirjades formuleeris tsaar Vene monarhide autokraatliku valitsemise printsiibid, mis jagunesid neljaks. Esiteks, „autokraatliku valitsemise Jumalik päritolu“ – selle väite toetuseks tsiteeris ta Piiblist Saamueli ja Jumala dialoogi. Teiseks, „Vene tsaari dünastia seaduslikkus“ – põhineb vene vürstide päritolul, mis ulatub Rooma imperaatori Augustuseni, kelle järeltulijad tulid Venemaad valitsema. Kolmandaks, „autokraatlik võimutäius“ – Ivan IV tõestas Kurbskile autokraatse valitsemise eeliseid suurvürst Vladimiri, Vladimir Monamahhi ja Aleksander Nevski näidetel²⁰⁷. Neljandaks, „vene autokraatse valitsemise põhimõtteks on viia tõe valgust laia maailma ning ta üles ehitada Jumala käskude järgi“. ²⁰⁸ Waldenberg lisab: „Jääb mulje, et Ivan IV tõesti pidas end Jumala õnnistatuks riiki valitsema. Ivan uskus tõsimeeli, et tsaari kohus on olla rahvale usu ja kõlbelisuse eeskujuks ning selle kaudseks kinnituseks on tema vestlused Possevinoga,

²⁰³ Вальденберг, с. 284–286.

²⁰⁴ Перевезенцев, с. 230.

²⁰⁵ В. Б. Кобрин, Иван Грозный. М., 1989, с. 151–157.

²⁰⁶ Переписка князя

²⁰⁷ Ibid

²⁰⁸ Перевезенцев, с. 231–232. Vt ka: Царь Иван IV Грозный. Сергей В. Перевезенцев, Русский мир, 2005, с 33.

milles ta kaitses õigeusu tõdesid.“²⁰⁹ Paavsti Põhja-Euroopa legaadi Antonio Possevino²¹⁰ kohtumine tsaariga sai teoks tema visiidi ajal Venemaale 1582. aasta talvel.²¹¹ Ta iseloomustas Ivan IV kui inimest, kes arvas enda olevat otsekui Jumala saadiku maa peal, kelle missiooniks on valgustada kogu maailma õigeusuga²¹². Kas võis Possevino sellise meelituse kirja panna hirmust „türanni“ ees? Kuigi kaasaegsete sõnul oli legaadi ja tsaari vaheline väitlus²¹³ usu ja religiooni teemadel läinud vahepeal nii ägedaks, et kõrvalseisjatel oli tekkinud hirm Possevino elu pärast, oleks selline lõpp olnud siiski üsna vähe tõenäoline. Pealegi kirjutas²¹⁴ ta oma mälestused tükk aega hiljem, kui Ivan IV oli juba lahkunud looja karja. Seega ei oleks ta isegi teoreetiliselt pidanud tundma mingisugustki hirmu tsaari ees. Seda seika võiks vaadelda ka „Ivan IV hullumeelsuse“²¹⁵ kontekstis. Väidetele, mis räägivad tsaari hullusest ja kontrollimatust vihast, saaks antud juhtumis näha vastunäidet. Tõenäoliselt veenis tsaari vankumatu positsioon usuküsimustes ka Possevinot. Vestluses Possevinoga sai Ivan IV viimaselt teada, et katoliikluse nimel pole Rooma paavst ketseritevastases võitluses hoidunud ka kõige verisematest tegudest, ning see mõte meeldis talle ning ta tsiteeris heakskiitvalt Piiblit: „Ja ärge kartke neid, kes ihu tapavad, sest hinge nad tappa ei saa.“²¹⁶ Piiblit hästi tundnud Ivan IV pidas

²⁰⁹ Вальденберг, с 284.

²¹⁰ Alates 1559. aastast jesuiitide orduusse kuulunud Antonio Possevino oli mõjukaimaid katoliku kiriku munkasid. 1578. aastal määras paavst Gregorius XIII ta Põhja-Euroopasse legaadiks ning tema põhiliseks tegevuseks oli juhtida vastureformatsioonilist tegevust. Vt ka: Nation, Lineage, and Jesuit Unity in Antonio Possevino's Appeal to Everard Mercurian (1576), in José Adriano Freitas de Carvalho, Thomas M. Cohen, ed., *A Companhia de Jesus na Península Ibérica, Séculos XVI e XVII: Espiritualidade e Cultura* (Porto: Universidade do Porto, 2004), p 543–561.

²¹¹ Перевезенцев, с. 231–232.

²¹² А.Поссевино, Исторические сочинения о России XVI века. 1983, с. 62–63.

²¹³ Tsaar nõustus pidama vaid avalikku dispuuti.

²¹⁴ Oma teose Moskooviast kirjutas Possevino eeldatavalt ajavehemikus 1586–1611.

²¹⁵ 19. sajandi meditsiinidoktori ja psühhiaatri Pavel Kovalevski arvates oli Ivan IV paranoik. Sama arvamust jagas Jakob Tsistovitš, kes pidas Ivan IV psüühiliselt haigeks inimeseks. И. Ю. Николаева, Гендерный ракурс деформации идентичности царя: Иван IV в историко-психологическом интерьере кризиса опричного времени, Вестник Томского государственного университета. История. 2007, №1, с. 90. Vt ka: митрополит Крутицкий и Коломенский Ювеналий (Поярков), К вопросу о канонизации Царя Ивана Грозного и Г.Е. Распутина, 2004.

²¹⁶ Перевезенцев, с 234. Vt ka: Поссевино, с. 79. Vt ka: Толкование Библии Евангелие от Матфея

tõenäoliselt silmas seda, et kartes kaotada keha, võid kaotada nii keha kui ka hinge. Selliselt võib teda igatahes mõista, kui vaadelda tema kirjavahetust Kurbskiga. Nimelt heitis ta Kurbskile ette seda, et too on kartuses oma elu pärast kaotanud ka oma hinge, sest on nüüd ühes mestis nendega, kes on Jumala valitud tsaari, Venemaa ning õigeusklikku rahva vaenlased²¹⁷. 1560ndate aastate lõpuks on täheldatav, et tsaari veendumus enda ainulaadsuses oli täielikult välja kujunenud. Ta usub endale olevat Jumala määratud missiooni olla usu kaitsja ning maine kohtunik usust taganejate üle enne viimsepäeva jumalikku kohut.²¹⁸

3. 2. Opritšnina kui viimsepäevaeelne puhastustuli

16. sajandi inimese maailmapildis sai kehast eraldatud hing tunda kannatusi. Pärimuse järgi oli hing justkui kohtu ees, kus talle näidati ette tema maise keha poolt korda saadetud patte. Paradiisi pääsesid vaid need hinged, kes kannatusrohkest katsest edukalt läbi pääsevad.²¹⁹ Kas tsaar võis toime pandud hukkamistes juhinduda eshatoloogilisest ideest? Ivan IV ja eshatoloogilise maailmavaate vahele võis panna võrdusmärgi²²⁰. Tsaar oli justkui Jumal, kellel on ainuõigus võtta vastu otsuseid ja karistada keda heaks arwab.

Kuigi Ivan IV pidas end Jumala tahte täideviijaks, ei olnud ta siiski täiesti kindel selles, mida Kõigevägevam ikkagi konkreetselt soovib ja kuidas ta peaks neid soove täitma. Sellega kaasnesid pidevad kahtlused ja kõhklused nii sise- kui ka

10:28, 2010–2015. Введенский ставропигиальный мужской монастырь Оптиной Пустыни.

²¹⁷ Первое послание Ивана Грозного.

²¹⁸ Ольга Чумичева, Иконические перформансы Ивана Грозного: трансформация идеи царской власти. с. 510, Пространственные иконы. Перформативное в Византии и Древней Руси. Сборник статей под. ред. А. М. Лидова. М., 2010.

²¹⁹ А. В. Каравашкин, А. Л. Юрганов, Опричнина и Страшный суд. М., Опыт исторической феноменологии. Трудный путь к очевидности, 2003, с. 74.

²²⁰ Каравашкин, Юрганов, с. 88.

välispoliitikas.²²¹ Arvatavasti sai Ivan IV aru, et Jumala võitu on kohustatud ka enda vigade eest vastutust kandma. Tsaar kirjutab Kurbskile oma esimeses läkituses: „Ma ju usun viimsepäeva kohtusse, siis kui võetakse inimese hinged koos kehadega [---] ja kohut mõistetakse kõigi [---] nii tsaaride kui ka orjade üle [---]. Usun, et minu kui orja üle peetakse kohut mitte vaid minu pattude pärast, kuid ka minu alamate pattude pärast, mis said teoks minu ettenägematuse tõttu.“²²² Sellest sõnumist põgenik Kurbskile võib üsna selgelt leida põhjenduse tsaari karmile käitumisele Novgorodis ning mujalgi. Endas Jumala maist missiooni tunnetanud Ivan IV ei teinud järeleandmisi endale ega ka oma alamatele. Patule pidi järgnema möödapääsmatu karistus, mida tsaar ka viivitamatult täide kippus saatma. Perevesentsevi arvates üritas Ivan IV inimeste igapäevaellu juurutada munklikke ideaale. Enda riiki suhtus ta nagu oma kehasse, mida ta aeg-ajalt nuudiga piitsutas. Seega võib hukkamiste ja piinamiste taga näha tsaari kindla käe all peetud võitlust ketserite vastu, kes olid end lasknud saatanal eksiteele viia ja sellega ka Jumala reetnud.²²³ Opritšninaga muutus Venemaa valitseja suurvürstist pühaks tsaariks ehk siis suurenes mõõtnatult Venemaa valitseja sakraalne roll.²²⁴

14. sajandi Bütsantsis arvati, et seitsmenda aastatuhande lõppedes²²⁵ peaks kätte jõudma maailmalõpp. Kuna „kaua oodatud“ maailmalõpp siiski kätte ei jõudnud, otsustas metropoliit Zosima anda Novgorodi arhipiiskop Gennadile ülesande pikendada kirikukalendrit kuni kaheksanda aastatuhande 70. aastani. Viimsepäeva ootuses ei peetud seni vajalikuks luua kalendrit pikemaks ajaks kui eeldatav maailmalõpu kuupäev. Gennadi olevat öelnud, et keegi ei tea, mis sajandil see juhtub, kuid lõpp saabub numbriga seitse, on see siis 7, 77 või 777. Niisiis võis peapiiskop

²²¹ О. П. Володьков, К вопросу о характере и сущности опричнины. Вестн. Ом. ун-та, Омский государственный университет им. Ф. М. Достоевского, 2009, № 1, с 61.

²²² Ibid, с. 62. Vt ka: Первое послание Ивана Грозного Курбскому. Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. М., 1993, с. 125, 148–149.

²²³ С. В. Перевезенцев, Царь Иван IV Грозный. 2005, с. 38–39.

²²⁴ Володьков, с. 61. Vt ka: А. Л. Юрганов, Опричнина. Достоверность и доказательность в исследованиях по теории и истории культуры. Кн. 2. М., 2002, с. 431.

²²⁵ 1492. A.D.

Gennadi sõnadest ja tema pikendatud kirikukalendrist mõista, et maailmalõppu võis oodata juba aastal 7077 ehk meie ajaarvamise järgi 1570. aastal.²²⁶ Kahtlemata oli saabuvast kuupäevast teadlik ka Ivan IV. Ühe hüpoteesina võiks tema tegevust selgitada just Novgorodi arhipiiskop Gennadi ennustusega saabuvast maailmalõpust ja viimsest kohtupäevast.

Vana Testamendi tsitaadist „See on minu veri, mis valatakse kõigi inimeste pattude eest“²²⁷ saab teada, et vaid vere hinnaga saab Jumalalt lunastuse, kuna Jumal ei saa lihtsalt niisama pattusid andeks anda.²²⁸ Keskaegse Venemaa ajaloo uurijad Andrei Karavaškin ja Andrei Jurganov arvavad, et tsaari järsk meelemuutus 1560ndate alguses võib olla seotud valitseja süvenenud „missioonitundega“ viia läbi „puhastustuli“ kiirelt läheneva viimsepäeva kohtu ees.²²⁹ Neljanda sajandi kristliku filosoofi Gregorius Nyssa²³⁰ sõnul pidi inimene päästma oma hinge vaid surma kaudu, seega on patuse hinge päästmiseks surm vaid õnnistuseks. Mida piinarikkam on surm, seda puhtamana patust läheb hing tulevasse ellu. Inimese maine rada on teekonnaks Jumala juurde, tõelisse ellu.²³¹

Huvitava definitsiooni opritšnina kohta pakuvad välja Aleksander Pantšenko ja Boriss Uspenski. Nende arvates määras tsaar oma vägivallapoliitikas opritšnikutele karistusmehhanismi rolli, sest nad on justkui saatana kutsikad, kes patuseid hingesid taga ajavad, ning iseendale määras ta maise Jumala staatuse, sest tema otsustab maa peal, justkui Jumal taevas selle üle, kes on patune ja mis karistust patused väärivad.²³²

²²⁶ Каравашкин, Юрганов, с 77–80. Vt ka: Н. А.Климишин, Календарь и хронология. М., 1985, с. 233–238.

²²⁷ Евангелие от Матфея (Русский синодальный текст), Мф. 26, 26–28.

²²⁸ Книга пророка Иезекииля. А. В. Лакирев, 18:4.

²²⁹ Каравашкин, Юрганов, с. 86–87.

²³⁰ Gregorius Nyssa elas aastatel 335–394. Ta on kuulutatud pühakuks nii katoliku, õigeusu, anglikaani kui ka luteri kirikutes. Ta on läinud ajalukku kristliku filosoofina, kes lõi õpetuse inimesest. Tema oli esimesi, kes formuleeris idee inimesest kui Jumala kätetööst. Vt ka: Р. В.Щипина, Григорий Нисский. Создание канона, СПб., 2013, с. 82–100.

²³¹ Каравашкин, Юрганов, с. 87–88.

²³² Ibid., с. 102. Vt ka: Иван Грозный и Петр Великий: концепции первого монарха. Панченко А. М., Успенский Б. А., ТОДРЛ. Т. 37, 1983, с. 74.

Andrei Jurganovi arvates oli tsaaril olemas ka rahva mandaat, sest opritšninasse suhtuti rahva seas eelkõige kui kristlikku nähtusesse, ja poliitika oligi nende jaoks pigem vahend kristlike eesmärkide saavutamiseks. Opritšnina oli niisiis justkui Jumala relv ketserite hävitamiseks enne Viimset Kohtupäeva.²³³ Ivan IV karistusretk Novgorodi vastu 1569. aastal oli näide selle kohta, kuidas tsaar ketserite karistamist endale ette kujutas. Novgorodlased väärtsid tema arvates kõige hullemat karistust, mida välja annab mõelda, kuna olid reetnud õigeusklikku tsaari ja tema rahvast.²³⁴

Novgorodi leetopissi järgi olevat tsaar teda „tervitama“ tulnud peapiiskop Pimenit kohe süüdistanud reeturlikus kavatsuses linn katoliiklastest poolakatele ära anda. Samal päeval Sofia katedraalis ristimispuha auks korraldatud söömaajal lasi tsaar peapiiskop Pimeni koos teiste kirikuteenistujatega vahistada.²³⁵ Olga Tšumitseva hinnangul võib tsaari tegevuses märgata teatavat loogikat. Loobudes pühast söömaajast Pimeni ja teiste Novgorodi kirikutegelastega andis ta mõista, et usust taganejatega ta ühte lauda ei jaga. Selline käitumine ei olnud kaugeltki mitte spontaanne žest, vaid ta reaalselt käitus nendega kui ketseritega.²³⁶

Väga kõnekas on Schlichtingu kirjeldatud vahejuhtum tsaari ja Pimeni vahel. Tsaar pöördus Pimeni poole: „Sa pole piiskopi ametikoha vääriline, vaid pigem sobiksid klouniks [---] näe, siin on sulle sinu naine (tsaar lasi Pimenile tuua mära²³⁷), istu selga ja sõida Moskooviasse ja pane seal end klounide nimekirja.“ Novgorodi sündmusi kajastanud välismaalased pidasid tsaari tegevust Novgorodis hullunud inimese käitumiseks. Skrõnnikovi hinnangul võib välismaalaste jutustustest selgelt tajuda, et nad ei saanud toimuvast eriti hästi aru.²³⁸ Boriss Floria hinnangul oli tsaari selline käitumine kahtlemata teadlik tegevus. Nimelt käitusid Bütsantsi keisrid niimoodi oma

²³³ А. Л. Юрганов, Категории русской средневековой культуры., Центр гуманитарных инициатив, 2009, с. 324. А. В. Каравашкин, А. Л. Юрганов, Опыт исторической феноменологии : трудный путь к очевидности. М., 2003, с. 108.

²³⁴ Перевезенцев, с. 234.

²³⁵ Чумичева, с. 516. Vt ka: Новгородские летописи, СПб., 1879, с. 340.

²³⁶ Чумичева, с. 516.

²³⁷ Käesoleva töö autori märkus.

²³⁸ Чумичева, с. 517. Р. Г. Скрынников, Трагедия Новгорода. М., 1994, с. 85.

patriarhidega, kui avastasid, et nood on olnud seotud nendevastase vandenõuga.²³⁹ 16.–17. sajandil oli üsna levinud komme, et „jalutuskäigule eesli seljas“ saadeti ketsereid ja teisi ketseritest kirikutegelasi. Selline käitumine sümboliseeris alandatava kuulumist usust taganejate hulka.²⁴⁰

16. sajandi folkloori uurinud ajaloodoktor Andrei Jurganovi hinnangul olid Novgorodi tapmistel teatavad tunnused, mis viitavad tollastele arusaamistele põrgust. Põlevate veekogudega on keskaegsetel maalidel kujutatud hauatagust elu ja rahva pärimustes on jõgede põhju nimetatud põrgu eeskodadeks. Novgorodis hukatud inimesed süüdati enne põlema ja visati siis Volhovi jõkke. Selline hukkamisviis pidi sümboliseerima Jumala viha usust taganejate vastu.²⁴¹ Vägivald ei piirdunud ainult inimeste vastu suunatud tegevusega, vaid suurel määral hävitati või omastati ka Novgorodi maist vara.²⁴² Tsaari käsul rekvireerimisele kuulunud kirikute ja kloostrite varadega käidi ümber hoole ja austusega. Sedasama ei saa öelda muude varade suhtes, mis olid kuulunud Novgorodi elanikele. Kuna tsaar pidas kõiki Novgorodi linna elanikke reeturiteks ja ketseriteks, on sellisele käitumisele olemas ka üsna loogiline põhjendus. Vana-Vene õiguse traditsioonide²⁴³ kohaselt võis lepingut rikkunud reetureid tappa ja nende vara hävitada²⁴⁴

²³⁹ Флоря, с. 238–239.

²⁴⁰ Чумичева, с. 518.

²⁴¹ А. Л. Юрганов, Категории русской средневековой культуры, М., 1998, с. 359–367. Vt ka: Опричнина и страшный суд, Юрганов, А. Л., Отечественная история, 1997, № 3, с. 52–75.

²⁴² Nende jaoks ehitati hiljem välja kaks kirikut.

²⁴³ Sellise traditsiooni juured ulatuvad hoopiski Kesk-Euroopasse. Need, kes rikkusid teiste rahu eriti raskel viisil (Friebruch), kuulutati lindpiideks (friedlos) ning neid võis tappa ja nende majad hävitada (Wüstung). Foundational Texts in Modern Criminal Law: Contemporary Readings of Classic Texts. 1st Edition by Markus D Dubber (Editor), Oxford University Press, 2014, p 231. Vt ka: A History Of Continental Criminal Law, The Continental Legal History Series, IV. History Of Germanic Private Law. By Rudolph Huebner, of the University of Rostock, Translated by Dr. Francis S. Philbrick, of New York, N. Y., Published under the auspices of the Association of American Law Schools, The University Of California, pp 106–107. Vt ka: Venemaa ja kitsamalt Novgorodi medievistikaga tegeleva Pavel Lukini uurimistööd: П.Лукин, Разрушение домов в средневековом Новгороде как правовая традиция. Новгородика-2008: Вечевая республика в истории России. ja Древнерусский „поток и разграбление“ в свете германских параллелей, М., 2008, с. 196–210.

²⁴⁴ Чумичева, с. 520–521.

Kokkuvõte

1547. aastal end Venemaa tsaariks kuulutanud Ivan IV-t on historiograafias kõige rohkem käsitletud seoses opritšninaga. Sellise tähelepanu põhjuseid tuleb otsida opritšninat kajastanud allikmaterjalides. Pea iga allikmaterjali puhul võib täheldada allika ehtsust kahtluse alla seadvaid asjaolusid või on allikas ise sellist päritolu, mis nõuab väga kriitilist lähenemist.

Üheks enim vastuolusid tekitanud allikmaterjaliks on Heinrich von Stadeni teos „Aufzeichnungen über den Moskauer Staat“, mis on samas opritšnina uurimise oluliseimaid allikaid. Esimest korda kritiseeris seda allikmaterjali Vesselovski, kes polnud rahul Stadeni teoses kajastatud vastuoluliste faktidega. Märksa kriitilisem on aga Alšits, kelle väitel on see teos eri autorite koostöö tulemus. Teose teksti põhjaliku analüüsi põhjal tegi Alšits järelduse, et Stadeni kaasautoriks oli Pfalz-Veldenzi pfaltskrahv Georg Johann I ja Staden ise polnudki opritšnik, vaid kuulus zemštšinasse ning oma jutustused koostas ta pelgalt kuulujuttude põhjal.

Ivan IV tegusid kajastavas historiograafias on enim tsiteeritud allikmaterjaliks Andrei Kurbski ja Ivan IV vaheline kirjavahetus. See koosnes kokku viiest kirjast, millest kaks olid Ivan IV läkitused Kurbskile ja kolm Kurbski kirjad Ivan IV-le. Suuri vaidlusi tekitas Edward Keenani uurimus, milles ta väitis, et kirjade stilistika viitab sellele, et need olid 17. sajandi võltsing. Lihhatšov ja Skrõnnikov lükkavad oma mahukate uurimistega Keenani väited tagasi. Nende arvates on Keenan valesti hinnanud Venemaa kirjastiili arengut 16.–17. sajandil.

Aastatel 1565–1572 Ivan IV poolt ellu viidud sisepoliitilisi ja majanduslikke ümberkorraldusi on hakatud nimetama opritšninaks. Selle nähtuse alguseks peetakse ka 1564. aasta 3. detsembrit, mil tsaar koos perekonna ja kaaskonnaga lahkus Moskvast Aleksandrovskaja Slobodaasse. Tsaari ebatavalisest käitumisest hämmingus bojaarid said õige pea teada tsaari käitumise põhjustest. Viimane kurtis, et bojaarid on ta reetnud ning et ta loobub troonist. Rahvale saatis ta aga sõnumi, et nemad pole milleski süüdi ja nendega tsaar ei pahanda. Moskva bojaarid ja vaimulikud olid

rahvamässu ootuses nii hirmunud, et saatsid tsaari juurde oma esindajad andestust paluma. 1565. aasta jaanuaris Moskvasse naasnud tsaar sai bojaaride duumalt nõusoleku suveräänseks kohtupidamiseks ning õiguse otsustada selle üle, kes on reetur ning väärib surma. Opritšnina loomisega saavutas Ivan IV riigis isevalitseja staatuse ning omas isiklikku territooriumi, sõjaväge ja õukonda.

Opritšnina välja kuulutamisele järgnenud kuudel pagendati Kaasani piirkonda 180 tsaari põlu alla sattunud bojaariperekonda. Nad oli tõstetud välja oma pärusmõisatest ning asenduseks anti riigimõisad, mis olid tavaliselt väiksemad neile varem kuulunud maavaldustest. Suuremateks kannatajateks olid Suzdali aadliperekondade esindajad, kellelt konfiskeeritud maad moodustasid olulisima osa opritšnina valdustest. Uuringud näitavad, et maade konfiskeerimise käigus ei kannatanud mitte ainult suurmaaomanikest põlisaadel, vaid ka madalamate ühiskonnakihtide esindajad. Tsaari valikut hinnates selgub, et see polnud kaugeltki juhuslik. Opritšnina valitsusalasse läksid eelkõige majanduslikult jõukad ning riigi seisukohalt strateegiliselt tähtsad piirkonnad. Nii liideti opritšnina strateegiliselt tähtsad Novgorodi ja Pihkvamaa läänepoolsed osad. Novgorodimaa põhjapoolsed osad, mille kaudu kulgesid kaubateed Valge mereni, said sama saatuse osaliseks. Ka lõuna ja lääne piirkondades liideti just need alad, mis asusid kaubateede ristumiskohtades ja strateegiliselt vajalikes piirkondades.

Kuni 1568. aastani oli opritšnina kulgenud suhteliselt veretult, kuid olukord muutus, kui tsaar hakkas talle oponeerivaid bojaare kahtlustama vandenõus tema vastu. Pärusmõisate konfiskeerimistega suutis tsaar enda vastu meelestada suure osa kõrgaadlist, kelle seas levis soov asendada Ivan IV tema sugulase vürst Vladimir Staritskiga. Kartes, et sellised jutud jõuavad ka tsaari kõrvu, otsustas Staritski isiklikult zemštšina liikmete plaanidest tsaarile ette kanda. Viimane ei viivitanud vastukäiguga ja lasi vandenõulased kinni võtta. Kokku hukati 1568. aasta kevadest sügiseni kestnud nn Staritski protsessis üle 800 inimese.

aasta alguses suundus Ivan IV koos oma opritšnikutega reeturlikku Novgorodi

karistama. Sellele karistusaktsioonile eelnesid teatud sündmused, mis said kokkuvõttes saatuslikuks nii Staritskile kui ka Novgorodi rahvale. Tsaari kahtlused said hoogu Poola kuninga käskjala sissekukkumisest koos salajase kirjaga, mille too pidanuks toimetama Novgorodi. Vandeseltslaste plaanide järgi pidi Novgorod ja zemštšina Ivan IV vastu mässama ning neid pidid selles aitama Poola-Leedu väed. Tsaari kartusi kinnitas Irboska kindluse alistumine ja Rootsi kuninga Erik XIV kukutamine Stockholmi possaadnike poolt. Tsaari raevu osaliseks sai esiti Staritski, kelle maine teekond katkes 1569. aasta oktoobris, kui ta oli sunnitud mürki võtma, ning siis jõudis järjekord Novgorodini. 1570. aasta talvel korraldati selles linnas suurejooneline karistusaktsioon, mille käigus hukkus üle 2000 inimese. Skrõnnikovi hinnangul oli just Novgorodiga arvete klaarimine põhjuseks, miks opritšninat on samastatud terrori ja seadusetusega. Novgorodi sündmuste järelkajana hukati 1570. aasta suvel veel 120 inimest.

Opritšnina peamiseks saavutuseks võib pidada tsaari institutsiooni kinnistumist, sellega kaasnenud autokraatia tekkimist ning riigi suurenenud tsentraliseeritust. Opritšnina käigus juurutati teenistumõisate süsteem, mis aitas korraldada sõjaväe ülesehitust selliselt, et teenistusaadli heaolu sõltus nüüd otseselt vaid teenistusest tsaari ja riigi hüvanguks. Selline sõltuvusvorm tagas isevalitsejale suurema ustavuse.

Opritšninat on historiograafias käsitletud ka religioossest aspektist. Selle järgi oli Ivan IV sügavalt veendunud enda kui Jumala väljavalitu staatuses. Igasugune vastuhakk temale oli seetõttu suurema tähendusega. Reetes tsaari, reedad sa oma usu ja Jumala. Tsaari teenimine pidi olema justkui iga inimese kristlik kohustus Jumala ees. Moskooviat külastanud ja seal tsaariga usuküsimustes väitlust pidanud paavstlik legaati Antonio Possevino iseloomustas Ivan IV-t kui inimest, kes arvas enda olevat otsekui Jumala saadiku maa peal, kelle missiooniks on kogu maailma valgustada õigeusuga. Tsaar oli veendunud, et talle on määratud missioon olla usu kaitsja ning maine kohtunik usust taganejate üle enne viimsepäeva kohut. Kirjas Kurbskile tunnistas ta, et usub viimsepäeva kohtusse kus tema kui tsaar vastutab ka nende inimeste pattude eest kelle üle Jumal teda valitsema oli määranud. Sellest tulenevalt

pidas tsaar enda loomulikuks kohustuseks karistada oma patuseid alamaid enne kui nad sattuvad viimsepäeva kohtu ette. Patule pidi järgnema möödapääsmatu karistus, mida tsaar ka viivitamatult täide kippus saatma. Riiki ja rahvasse suhtus tsaar nagu kehasse, mida vaja aeg-ajalt nuudiga piitsutada patude ohjeldamiseks. Seega saab opritšninaga toime pandud hukkamiste ja piinamiste taga näha tsaari võitlust ketserite vastu, kes olid end lasknud saatanal eksiteele viia. 1570 aasta alguses läbi viidud Novgorodi pogrommis võib näha kuidas tsaar ketserite karistamist endale ette kujutas. Kohaliku eliidiga arveid klaarides käitus ta nii nagu 16.–17. sajandi Venemaal käituti usust taganejate ja Jumala salgajatega. Inimesed süüdati enne põlema ja alles siis visati jõkke. Tollastele arusaamiste järgi peeti veekogude põhjasi põrgu eeskodadeks. Selline hukkamisviis aga pidi sümboliseerima Jumala viha usust taganejate vastu.

Kasutatud kirjandus

Adamson, Andres. Hertsog Magnus ja tema „Liivimaa kuningriik“, Tallinn 2009.

Adamson, Andres. Prelude to the birth of the „kingdom of Livonia“. Acta Historica Tallinnensia, 2009, 14, 31–61.

Cohen, T. M. Nation, Lineage, and Jesuit Unity in Antonio Possevino's Appeal to Everard Mercurian (1576), in José Adriano Freitas de Carvalho, ed., A Companhia de Jesus na Península Ibérica, Séculos XVI e XVII: Espiritualidade e Cultura (Porto: Universidade do Porto, 2004).

Cerepnin, Lev, Die „Akademie“-Publikation des Testamentes Ivans IV., Dr. phil. Cornelia Soldat, Vortrag, gehalten auf der Internationalen Konferenz an der Russischen Akademie der Wissenschaften zum Thema „Society, State, Supreme Power in Russia in the Middle Ages and in Early Modern Times in the Context of European and Asian History“, gewidmet dem 100. Geburtstag des Akademiemitgliedes, Moskau, 30.11.–2.12.2005

Dubber, M. D. (Editor). Foundational Texts in Modern Criminal Law: Contemporary Readings of Classic Texts. 1st Edition, Oxford University Press, 2014.

Hunt, Priscilla, Ivan IV's Personal Mythology of Kingship. No. 4, Vol. 52, Slavic Review, Association for Slavic, East European, and Eurasian Studies.

Huebner, Rudolph. A History Of Continental Criminal Law, The Continental Legal History Series, IV. History Of Germanic Private Law, of the University of Rostock. Translated by Dr. Francis S. Philbrick, of New York, N. Y., Published under the auspices of the Association of American Law Schools, The University Of California

Llorente, Juan Antonio, The History of the Inquisition of Spain, from the Time of Its Establishment to the Reign of Ferdinand VII: Composed from the Original Documents of the Archives of the Supreme Council and from Those of Subordinate Tribunals of the Holy Office, London, Printed for G. B. Whittaker, 1826.

Madariaga, Isabel. Ivan the Terrible: First Tsar of Russia. Yale, 2005.

Pokrovski, Mihhail. Russia in World History. The University of Michigan Press; 1st Edition, 1970.

Pavlov, Andrei and Perrie, Maureen. Ivan the Terrible: Profiles in Power. London: Pearson/Longman, 2003.

Poe, Marshall. Foreign Descriptions of Muscovy: An Analytic. Bibliography of Primary and Secondary Sources, University of Iowa, Department of History Publications, 2008.

Possevino, Antonio. The Moscovia of Antonio Possevino, S. J. Translated with a Critical Introduction and Notes by Hugh F. Graham, 1977.

Schiemann, T. Johann Taube und Eilhard Kruse. Zwei Verräther: Charakterköpfe und Sittenbilder aus der Baltischen Geschichte des XVI. Jahrhunderts, Mitau, 1887.

Soldat, Cornelia. Das Testament Ivans des Schrecklichen von 1572, Eine kritische Aufklärung, Lewiston: The Edwin Mellen Press, 2013.

Soldat, Cornelia. Das Testament Ivans des Schrecklichen von 1572, Eine kritische Aufklärung. Aleksandr Lavrov, Cahiers du monde russe [En ligne], 55/3-4 | 2014, mis en ligne le 08 avril 2015, Consulté le 15 novembre 2015.

Szykula, Krystyna, Unexpected 16th Century Finding to Have Disappeared Just After Its Printing-Anthony Jenkinson's Map of Russia, 1562., Earth and Planetary Sciences, „Cartography – A Tool for Spatial Analysis“, by Carlos Bateira, ISBN 978-953-51-0689-0, August 17, 2012 under CC BY 3.0 license. © The Author(s).

Staden, Heinrich ja Esper, Thomas. The land and government of Muscovy: a sixteenth-century account Heinrich von Staden. Translated and edited by Thomas Esper; Stanford (Calif.): Stanford University Press, 1967.

Альшиц, Д. Н. Начало самодержавия в России. Государство Ивана Грозного.— СПб., 1988.

Альшиц, Д. Н. Записки Генриха Штадена о Москве Ивана Грозного как исторический источник, Вспомогательные исторические дисциплины, СПб., Т. 16, 1985.

Альшиц, Д. Н. Новый документ о людях и приказах опричного двора Ивана Грозного после 1572 года, Исторический архив. Т. 4. М.; Л., 1949.

Алексеев, Д. С. Опричнина как этническая агрессия, Ученые записки Забайкальского государственного университета. Серия: Философия, социология, культурология, социальная работа, № 4 / 2010, ББК: Ю 6 - 63; УДК: 129.

Ананьева, Н. Г. Происхождение и источники права Судебника 1550 года, Юридические науки, 2012, №2(9).

Баландин, Р., Миронов, С. Тайны смутных эпох, Вече, 2003.

Бушуев, С. В., Миронов, Г. Е. Опричнина Ивана Грозного: точки зрения, История государства российского, М., 1991, Кн 1.

Богуславский, В. В. Славянская энциклопедия. Киевская Русь – Московия: в 2 т. Т. 2 Н-Я, 2001.

Браудо, А. И. „Послание Таубе и Крузе к герцогу Кеплеру“ // Журнал Министерства Народного Просвещения. 1890. Nr.10. С. 386–395. <http://publ.lib.ru>

Библия онлайн, 1 кн. Цар. 8:10–17, <http://allbible.info/bible/sinodal/1ki/17/>

Валишевский, К. Иван Грозный, 1993.

Веселовский, С. Б. Очерки по истории опричнины. М., 1963.

Веселовский С. Б. Исследования по истории опричнины. М., 1963.

Веселовский, С. Б. Очерки по истории опричнины. М., 1963.

Веселовский, С. Б. Учреждение опричного двора в 1565 г. и отмена его в 1572.

„Вопросы истории“, 1946, № 1.

Володьков, О. П. К вопросу о характере и сущности опричнины, Вестн. Ом. ун-та, Омский государственный университет им. Ф.М. Достоевского, 2009. № 1.

Вернадский, Г. В. Московское Царство. История России, Т. 5, 1969.

Вальденберг, В. Е. Древнерусские учения о пределах царской власти: Очерки русской политической литературы от Владимира Святого до конца XVII века. Университетская библиотека Александра Погорельского, 2006.

Горсков, И. Д. Немецкий список „Сказания“ Альберта Шлихтинга. II Международной научной конференции. „Комплексный подход в изучении Древней Руси“ (Москва). Доклады участников II Международной конференции. 3.- 6. ноября . 2003. „Древняя Русь. Вопросы медиевистики“, 2004. — № 2 (16).

Горшков, И. Д. Опричнина Ивана Грозного в описаниях современников-иностранцев, Ярославль, 2005.

Даркевич, В. Вечевая республика на волхове, №1, 2000, „Наука и жизнь“ © 2005–2015.

Дубровский И. В. Новые документы о России Ивана Грозного, 2013.

Ерусалимский, К. Ю. Социальный статус А. М. Курбского в России и Речи Посполитой, 2009. Родная история.

Ерусалимский, К. Ю. Публицист и централизованное государство: И. С. Пересветов в творчестве А. А. Зимины, Диалог со временем. 2012. Вып. 38.

Елисеева, С. А. Сказание о Магмете Салтане, Иван Пересветов, пер., Текст воспроизведен по изданию: Все народы едино суть. 1987.

Евангелие от Матфея (Русский синодальный текст), Мф. 26, 26-28.

Зимин, А. А. Опричнина Ивана Грозного. М., 1964.

Зимин, А. А., Хорошкевич А. Россия времени Ивана Грозного, Л., М, 1982.

Зимин, А. А. Реформы Ивана Грозного: Очерки социально-экономической и политической истории России середины XVI в., М., 1960.

Зимин, А. А. Побег князя Андрея Курбского в Литву, Русский Родословец, 2002, № 1.

Зимин, А. А. Первое послание Курбского Ивану Грозному // ТОДРЛ. 1976. Т. XXXI. С. 176–201.

Зимин, А. А. Когда Курбский написал „Историю о великом князе Московском“? // Труды ОДРЛ. Т. 18 – М.-СПб., 1962

Знаменский, П. В. История Русской Церкви, Сергиев Посад, 2006.

Золотухина, Н. М. Князь Андрей Михайлович Курбский и его История о великом князе Московском. М., 2001.

Зуева, О. В. Первое письмо Василия Грязного к Ивану IV: жанровый стандарт и авторская Индивидуальность. Роль личности в истории: реальность и проблемы изучения: науч. сб. (по материалам 1-й Международной научно-практической Интернет-конференции) редкол. В. Н. Сидорцов., Минск: БГУ, 2011.

Игумен ФЕОФИЛАКТ. Святитель Иов – первый русский Патриарх (к 400-летию учреждения Патриаршества) 1589–1989. Приводится по изданию: Богословские труды. сб. 30. 1990. С. 200–240.

Каравашкин, А. В. Русская средневековая публицистика: проблема творческой индивидуальности: Иван Пересветов, Иван Грозный, Андрей Курбский, 2001.

Каравашкин, А. В., Юрганов, А. Л. Опричнина и Страшный суд. М., Опыт исторической феноменологии. Трудный путь к очевидности. Российский государственный гуманитарный университет, 2003.

Климишин, Н. А. Календарь и хронология. М., 1985.

Кобрин, В. Б. Иван Грозный. М., 1989 г.

Карамзин, Н. Письма Н. М. Карамзина. 1806–1825 гг. Письмо Карамзина Малиновскому. СПб., 1822.

Ключевский, В. О. Соч. в 9 т., т. 2. М., 1988.

Ключевский, В. О. Сказания иностранцев о Московском государстве. М., 1991.

Ключевский, В. О. Боярская дума древней Руси. М., 1882.

Ключевский, В. О. Русская история. Полный курс лекций, М., 2004.

Ключевский, В. О. Русская история. Полный курс лекций в 2-х книгах. Книга 1, 2002.

Ключевский, В. О. Сочинения в девяти томах. М., 1990.

Кириллов, А. Генрих Штаден, Записки немца-опричника о Московии. Московия при Иване Грозном глазами иностранцев. 2014.

Книга пророка Иезекииля. А. В. Лакирев, 18:4.

Ланник, Л. В. Царь Иван Грозный. М., 2008.

Лурье, Я. С., Лихачев, Д. С. Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. Наука, 1993.

Лурье Я. С. Еще раз о Первом послании Ивана Грозного к Курбскому // Труды Отдела древнерусской литературы. — СПб., 1989 . — Т. XLII. — С. 77—91.

Лихачев, Д. С., Лурье, Я. С. Послания Ивана Грозного, М.-СПб ., 1951.

Лукьяненко, А. А. Мифологический и сакральный аспекты образа русского правителя: историосовский анализ. Путь науки. Международный научный журнал, № 9 (9), 2014, Том 2, 2014.

Лукин, П. В. Разрушение домов в средневековом Новгороде как правовая традиция. Новгородика – 2008. Вечевая республика в истории России: материалы Междунар. научн.-практ. конф. 21–23 сент. 2008 г. – Великий

Новгород, 2009. - Ч. 1. - С. 153-161. - ISBN 978-5-89896-369-9

Малеин, А. И. Новое известие о России времени Ивана Грозного „Сказание“ Альберта Шлихтинга. Пер. А. И. Малеин, СПб., 1934.

Мюллер, Р. Б. Законодательные акты Русского государства второй половины XVI – первой половины XVII в. Тексты. подгот. текстов Р. Б. Мюллер, под ред. Н. Е. Носова, 1986.

Маслов, А. Смерть не поставила точку: расследования судебного медика, Сампо, 1999.

Митрополит Крутицкий и Коломенский Ювеналий (Поярков), К вопросу о канонизации Царя Ивана Грозного и Г.Е. Распутина, 2004.

Носов, Н. Е. Очерки по истории местного управления Русского государства первой половины XVI в., М.-СПб., 1957.

Николаева, И. Ю. Гендерный ракурс деформации идентичности царя: Иван IV в историко-психологическом интерьере кризиса опричного времени, Вестник Томского государственного университета. История. 2007. №1.

Новгородские летописи, СПб, 1879.

Петров, В. Московия при Иване Грозном глазами иностранцев. М., 2014.

Перевезенцев, С. В. Царь Иван IV Грозный. М., 2005.

Перевезенцев, С. В. Грозный царь: известный и неведомый... Очерк-размышление, Наш современник, 2010, № 4.

Посевино, А. Исторические сочинения о России XVI в., Пер. Л. Н. Годовиковой М., МГУ, 1983.

Панченко А. М., Успенский Б. А. Иван Грозный и Петр Великий: концепции первого монарха. ТОДРЛ. Т. 37. 1983.

Полное собрание русских летописей. Т. 13. 2-я половина. I. Дополнения к Никоновской летописи. II Так называемая царственная книга. Под ред. С. Ф. Платонова. — СПб., 1906. Российская государственная библиотека.

Попов, В. Е., Филюшкин, А. И. Бегство князя А. М. Курбского: документ из Рижского архива, *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, Nr. 2., 2010. С. 119-126.

Пенской В. В., Пенская Т. М. „Яз деи деда своего и прадеда ныне зделал лутчи...“: Поход Девлет-Гирея I и сожжение Москвы в мае 1571 г. 2013., История военного дела: исследования и источники., Т. IV., с. 183–226., ISSN 2308-4286

Преснякова, Л. П. Дискуссия о достоверности „Записок“ Генриха Штадена в отечественной историографии. // Знание. Понимание. Умение. 2014. № 2. С. 351–356.

Переписка Андрея Курбского с Иваном Грозным. Подготовка текста Ю. Д. Рыкова, перевод О. В. Творогова, комментарии Я. С. Лурье и Ю. Д. Рыкова. Институт русской литературы (Пушкинский Дом) РАН.

Пересветов, И. С. 2003-2013 ИРЛИ РАН, <http://www.pushkinskijdom.ru>

Рогинский, М. Г. Послание Иоганна Таубе и Элерта Крузе. Русский исторический журнал. Кн. 8. Петроград, 1922.

Сухарев, А. Я., Крутских, В. Е., Сухарева, А. Я. Большой юридический словарь, Инфра-М., 2003.

Смирнов, И. И. Иван Грозный. СПб., 1944.

Скрынников, Р. Г. Духовное завещание царя Ивана Грозного. Труды отдела древнерусской литературы. Л., 1965. Т. 21.

Скрынников, Р. Г. Иван Грозный, М., 1983.

Скрынников, Р. Г. Трагедия Новгорода. М., 1994.

Скрынников, Р. Г. О заготовке первого послания Ивана IV Курбскому и о характере их переписки, Труды Отдела древнерусской литературы. Т. 33. 1979.

Скрынников, Р. Г. Бегство Курбского, М., 1977.

Соколова, Е. С. Роль иосифлянкой традиции в формировании идеологической модели надсословного самодержавия: политико-правовая семантика „переписки Андрея Курбского с Иваном Грозным“. КГУ, Курск, 2012, с 159–176.

Соловьев, С. М. Об истории древней России. М., 1993.

Сухотин, Л. М. К пересмотру вопроса о опричнине. Белград, 1931.

Толкование Библии Евангелие от Матфея 10:28, 2010–2015. Введенский ставропигиальный мужской монастырь Оптиная Пустынь.

Филюшкин, А. И. Андрей Михайлович Курбский: просопографическое исследование и герменевтический комментарий к посланиям Андрея Курбского Ивану Грозному. СПб., 2007.

Филюшкин, А. И. Фальсификация XIX века или поиск образа Российского царства XVI века? По поводу новой книги Корнелии Зольдат., Работа выполнена по гранту РГНФ, проект № 15-21-01003 а (м). Санкт-Петербургский государственный университет 2013. Петербургские славянские балканские исследования. ISSN 1995-848X., 2015. №1 (17).

Фурсов, Андрей, Опричнина в русской истории-воспоминание о будущем, Институт динамического консерватизма, 2010, Наш современник, №8, 2010.

Флоря, Б. Н. Иван Грозный. М., 1999.

Черепнина, Л. В. Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV-XVI вв. Под ред. Л. В. Черепнина. М.-СПб., 1950.

Черепнин, Л. В. Духовная грамота царя Ивана Васильевича, июнь-август 1572 г. Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV-XVI вв.

Подготовка к печати Л.В.Черепнина. М.-СПб., 1950.

Черепнин, Л. В. Академическая публикация духовной грамоты Ивана IV. Зольдат К., Сословия, институты и государственная власть в России. Средние века и Новое время. Сборник статей памяти академика Л. В. Черепнина. М. Языки славянских культур. 2010.

Чумакова, Т. Иван Васильевич Грозный. Послание английской королеве Елизавете, Стратегия России, 2008, N 3.

Чумичева, О. Иконические перформансы Ивана Грозного: трансформация идеи царской власти, Пространственные иконы. Перформативное в Византии и Древней Руси. Сборник статей под. ред. А.М. Лидова. М., 2010.

Штаден, Генрих. О Москве Ивана Грозного: записки немца-опричника / Генрих, Штаден ; пер. и вступ. ст. И. И. Полосина. - [М.], 1925.

Штаден Г. Записки о Московии. В двух томах. Том 1-2. Редакция перевода Е. Е. Рычаловский, при участии А. Л. Хорошкевич., М., 2008.

Шарымов, А. Предыстория Санкт-Петербурга. 1703 год. Книга исследований. Издание второе, исправленное и дополненное. СПб., 2009.

Шлихтинг, А. Краткое сказание о характере и жестоком правлении московского тирана Васильевича. Московия при Иване Грозном глазами иностранцев. Александр Кириллов, М., 2014.

Шлихтинг, А. Новое известие о России времени Ивана Грозного / Пер. А.И. Малеина. Л., 1934.

Шапошник, В. В. Приговоры о церковно-монастырском землевладении в период правления Ивана Грозного, Христианское чтение, №3, 2012.

Шокарев, С. Ю. Переписка Ивана IV Грозного с Василием Грязным и русско-крымские взаимоотношения второй четверти XVI в. Москва - Крым: Историко-

публицистический альманах. М, 2000, № 1.

Щипина, Р. В. Григорий Нисский. Создание канона, ПбКО, СПб., 2013.

Юрганов, А. Л., Кацва, Л. А. История России. XVI–XVIII века., М., 1996.

Юрганов, А. Л. Категории русской средневековой культуры, Центр гуманитарных инициатив, 2009.

Юрганов, А. Л. Опричнина. Достоверность и доказательность в исследованиях по теории и истории культуры. Кн. 2. М., 2002.

Юрганов, А. Л. Категории русской средневековой культуры. М., 1998, с 216–239.

Юрганов, А. Л. Опричнина и страшный суд || Отечественная история. 1997. No 3. С. 52–75.

Summary

Arvi Aganits (2016). Justification of actions of Ivan IV in historiography regarding the oprichnina (1564–1572). Tartu University. BA Thesis.

In historiography, Ivan IV has been mentioned regarding the oprichnina the most. The reasons of such attention should be searched from the source materials of the oprichnina. Circumstances that question the accuracy of the source exist for almost each and every source material, or the origin of the source requires an extremely critical approach.

One of the most controversial source materials is the writing of Heinrich von Staden „Aufzeichnungen über den Moskauer Staat“ that is also one of the most important research materials of the oprichnina. The first one to criticize this source material was Vesselovsky, who was not pleased about the controversial facts of Staden's writing. Even more critical has been Alšits, who claimed that this writing is the result of cooperation between various authors. On the basis of the thorough analysis of the written text, Alšits made an inclusion that Staden himself was not an oprichnik but belong to zemshchina instead, and his stories were simply based on rumors.

The most cited source material in the historiography of Ivan IV actions is the correspondence between Andrey Kurbsky and Ivan IV. Major disputes have arisen from Edward Keenan's research where he claimed that the letter stylistics refers to the 17th century's forgery. However, Lihhatšov and Skrõnnikov prove the statements of Keenan wrong with their extensive research. According to them, Keenan has incorrectly assessed the Russian font style development in the 16th to 17th century.

The internal political and economic arrangements carried out by Ivan IV in 1565–1572 have been referred to as the oprichnina. The beginning of this phenomenon has also been considered to be 3 December 1564, when the tsar left Moscow and went to Alexandrovskaya Sloboda. The tsar complained that the boyars had betrayed him and

he was going to give up the throne. People received his message saying that they were not to blame for anything and they had not displeased the tsar. The boyars and clergymen of Moscow were so scared of waiting for the rebellion of people that they sent their representatives to the tsar for his forgiveness. The tsar, returned to Moscow in January 1565 and was given an approval by the boyars' duma to hold sovereign trials and have sole right to decide and judge on everything and everyone. By establishing the oprichnina, Ivan IV gained his status as an autocrat and owned his personal territory, army, and court.

During the next months, after the establishment of the oprichnina, 180 boyar families, who fell in disfavor in the eyes of the tsar, were sent to Kazan region. They were forced out from their allodial manors and were given country manors instead. The biggest sufferers were the representatives of Suzdal nobility families whose confiscated land formed the most important part of the oprichnina possessions. Research shows that during the confiscation the sufferers were not only nobility landlords, but also people who represented the lower layer of society. In particular, economically prosperous and strategically substantial areas of national significance formed the government of the oprichnina.

Up until 1568, the oprichnina functioned relatively bloodlessly but things changed when the tsar started to suspect the opposing boyars of conspiracy against him. By confiscating allodial manors, the tsar obtained the disapproval of a large number of nobility among whom the desire to replace Ivan IV with his cousin duke Vladimir Staritsky existed. The total number of more than 800 people was executed during the so called Staritsky process from spring to autumn of 1568.

At the beginning of 1570 Ivan IV with oprichniks headed to punish traitorous Novgorod. This punishment action was preceded by certain events that finally became fatal for Staritsky as well as the people of Novgorod. The doubts of the tsar about the conspiracy of minions against him gained weight when the Polish king's messenger failed to deliver a secret letter which he was ordered to take to Novgorod. A grandiose

punishment action took place in this town in winter 1570, during which more than 2000 people were executed. In the aftermath of the events in Novgorod, 120 more people were executed in summer 1570.

The main achievement of the oprichnina is probably the fixture of the tsar's office followed by the emergence of autocracy and increased centralization of the country. During the oprichnina an employment manor system was introduced that helped to organize the military structure in a way that the well-being of the nobility in service now directly depended on the employment for the tsar and the country. This type of dependence guaranteed greater faithfulness to the autocrat.

The oprichnina has been observed in historiography also from the religious point of view. According to this, Ivan IV was deeply convinced to be the chosen one by God. By betraying your tsar, you would betray your religion and God. Serving the tsar had to be just like every person's Christian duty in front of God. Assignee Antonio Possevino, who visited Muscovy and had a discussion there with the tsar on religious matters, described Ivan IV as a person who considered himself God's messenger on earth, and whose mission was to enlighten the whole world with orthodoxy. In his letter to Kurbsky, he admitted that he believed in Judgment-day court where he was responsible for the sins of those people over whom God made him rule. Therefore, the tsar considered it his self-evident responsibility to punish his sinful minions before they ended up in the Judgment-day court. The sin was supposedly followed by inevitable punishment that was immediately carried out by the tsar. The country and its people were like a body to the tsar that had to be punished by a whip every once in a while in order to control sins. In the pogrom of Novgorod at the beginning of 1570, it can be seen how the tsar pictured the heretics' punishment. By settling things with the local elite, he acted in a way that was common with apostates or atheists in Russia in the 16th to 17th century. The people were first lit on fire and then thrown into a river. According to the former beliefs, the river bottoms were the hallway of hell. Such an execution method did supposedly symbolise God's anger against the apostates.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, **Arvi Aganits** (sünniaeg: 28.07.1977)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose

bakalaureusetöö „**Ivan IV tegude õigustamine opritšninat (1564–1572) käsitlevas historiograafias**”, mille juhendaja on professor Mati Laur,

1.1. reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas

digitaalarhiivi DSpace'i lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;

1.2. üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas

digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.

2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus 26.01.2016